

॥ ઈડર સંસ્થાનમાં દેશબુક અને ઈનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર.

॥ हरिः ॐ ॥

ઈડર રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

મોટા ઇતિહાસ ઉપરથી સંક્ષિપ્ત

કર્તા અને પ્રકાશક

ગોપાલદાસ જોગીદાસ રાજ્ય જાણી

હિંમતનગર-રાજ્ય ઈડર.

આવૃત્તિ પહેલી

: :

પ્રત ૨૦૦૦

ગવર્ન ૧૯૮૬

: :

સન ૧૯૪૭

અમદાવાદ ખી કાયમંડ જ્યુબિલી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હાનસાલે છાપ્યું.

(કર્તાએ સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

હિંમત ૦-૪-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૨૭૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ઈસર રાજ્યનો અંકિત દીક્ષી

વિષયક્રમ : ૮૪૩ : ૮૪૩ : ૮૪૩ : ૮૪૩ : ૮૪૩

ઈડર સંસ્થાનમાં ટેક્ષણુક અને ઈનામ લાયઝેરી માટે મંજુર.

॥ हरिः ॐ ॥

ઈડર રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

મોટા ઇતિહાસ ઉપરથી સંક્ષિપ્ત

કર્તા અને પ્રકાશક

ગોપાલદાસ જોગીદાસ રાજ્ય જોષી.

હિમતનગર-રાજ્ય ઈડર.

આવૃત્તિ પહેલી

: :

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૧૯૮૬

: :

સને ૧૯૩૦

અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં

પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

(કર્તાએ સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

કીંમત ૦-૪-૦.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫.૨૭૪

नामदार श्री युवराज महाराजा कुमार श्री हिमनसिंहजी साहेब
संस्थान-४८२.

રાષ્ટ્રકૂટ કુલકમલ દિવાકર નામદાર શ્રી યુવરાજ
માહારાજ કુમાર શ્રી હીમતસીંહજી સાહેબ
સંસ્થાન ઇડર.

માન્યવર શ્રી યુવરાજ સાહેબ.

આપશ્રી વિદ્યાવિલાસી ગુણગ્રાહી, ગંભીર અને
ઉદારાત્મા હોવાથી અને આ સેવક ઉપર
આપશ્રીની સંપૂર્ણ દયાભરી શુભ નજર
હોવાથી આપ નામદારશ્રીના કર-
કમળમાં આ લઘુ પુસ્તક
અર્પણ કરી
કૃતાર્થ થાઉં
છું.

આપ નામદાર શ્રીનો
શુભચિંતક સેવક
જેશી ગોપાલ.

પ્રસ્તાવના.

આ રાજ્યના નિવાશીઓ પર મુદ્દકના ઇતિહાસ તથા ભૂગોળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા પરંતુ પોતાના સ્વદેશના રાજ્ય કર્તાઓએ કેવા કેવા મહાન પરાક્રમો કરી રાજ્યની આબાદાની કરી હતી અને કેવા કેવા શુરવીરતાના કાર્યો કરી દેશનું રક્ષણ કર્યું હતું તેમજ આ રાજ્ય ઉપર કયા કયા વંશના રાજાઓ ક્યારે ક્યારે થયા હતા તે વીગેરે બાબતોનું જ્ઞાન સ્વતંત્ર રીતે મેળવવા સાફ કંઈપણ સાધન ન હોવાથી તે માટે પુરેપુરી શોધ બોળ કરી ઇંડર રાજ્યનો ઇતિહાસ તથા ભૂગોળના પુસ્તકો તૈયાર કરવા મારા સહગત પિતાશ્રી જોગીદાસજી ને રાજ્યથી દૂરમાન થવાથી તેઓશ્રીએ અથાગ પરીશ્રમ ઉઠાવી પોતાથી બનતી મહેનતે ઘણા પુસ્તકો, શીલાલેખો, બાટ ચારણોથી હકીકત પ્રાપ્ત કરી ઇંડર રાજ્યના ઇતિહાસનું પુસ્તક મોટું તૈયાર કરેલ હતું કે જેનો પ્રથમ ભાગ મદારા તરફથી સને ૧૯૨૪ની સાલમાં પ્રસીદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. ઇંડર રાજ્યની ભૂગોળનું પુસ્તક તો તેઓશ્રીએ પોતાની હયાતીમાંજ બાહેર પાડેલ છે કે જ લાલ શાળાઓમાં ટેક્ષ બુક તરીકે ચાલે છે. પરંતુ ઇતિહાસનું પુસ્તક મોટું હોવાથી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તેનું જ્ઞાન સરળતાથી મેળવી શકે તેમ ન હોઈ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ રકુલોમાં ટેક્ષ બુક તરીકે ચલાવી શકાય તેનું તૈયાર કરવા મને આવશ્યકતા જણાઈ અને તે માટે હાલના એજ્યુકેશનલ ઓફીસર મે. જી. આર. પલશુલે સાહેબે મને ઉત્સાહીત કર્યાથી મોટા ઇતિહાસ ઉપરથી આ ઇંડર રાજ્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસનું પુસ્તક તૈયાર કરી તે પ્રસીદ્ધ કરવા નેક નામદાર શ્રી માહારાજ સાહેબ બદાદુરની આજ્ઞા

મેળવી બાદ તે પુસ્તક મે. પ્રેસીડેન્ટ સાહેબને રજુ કરવાથી તેઓ સાહેબે આ સંસ્થાનની શાળાઓમાં ટેક્ષ ભુક તરીકે ચલાવવા તથા ધનામ અને લાયબ્રેરીઓ માટે રાખવા પોતે મંજુરી આપી છે કે જે માટે હું તેઓ સાહેબનો ઋણી છું.

હું આશા રાખું છું કે આ પુસ્તક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પરંતુ અન્ય સમાજને પણ ઇતિહાસનું સાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઉપયોગી અને પ્રીય થઈ પડશે.

જેટ શુકલ ૧૫ પૂર્ણિમા સં. ૧૯૮૬ }
તા. ૧૧ માહે જુન સને ૧૯૩૦ } ગાપાળદાસ જોગીદાસ જોશી.
મુકામ—હોંમતનગર.

અનુક્રમણિકા.

વિષય. ક્યાંથી ક્યાં સુધી કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પૃષ્ઠાંક.

૧ સામાન્ય વર્ણન	...	...	...	...	૧
૨ પ્રાચીન હકીકત	...	...	...	...	૭
૩ સીસોદીયા વંશ	...	...	...	...	૯
૪ પઢીઆર વંશ	સંવત ૧૨૫૦ સુધી ચાલ્યો				૧૦
૫ ભીલવંશ	...	...	...	...	૧૧

રાઠોડ વંશ.

૬ રાવ સોનીંગજી	સંવત ૧૩૦૨ થી ૧૩૪૦	૩૮	૧૪
૭ રાવ અભેમલ	„ ૧૩૪૦ થી ૧૩૪૨	૨	૧૪
૮ રાવ ધવલમલ	„ ૧૩૪૨ થી ૧૩૬૭	૨૫	૧૪
૯ રાવ લુણકરજી	„ ૧૩૬૭ થી ૧૩૮૧	૧૪	૧૫
૧૦ રાવ કેહરન	„ ૧૩૮૧ થી ૧૪૦૨	૨૧	૧૫
૧૧ રાવ રણમલ	„ ૧૪૦૨ થી ૧૪૬૦	૫૮	૧૫
૧૨ રાવ પુંજીજી	„ ૧૪૬૦ થી ૧૪૮૪	૨૪	૧૫
૧૩ રાવ નારાયણદાસ	„ ૧૪૮૪ થી ૧૫૩૮	૫૪	૧૬
૧૪ રાવ ભાંજી	„ ૧૫૩૮ થી ૧૫૫૮	૨૦	૧૭
૧૫ રાવ સુરજમલ	„ ૧૫૫૮ થી ૧૫૬૦	૨	૧૭
૧૬ રાવ રાયમલ	„ ૧૫૬૦ થી ૧૫૬૬	૬	૧૭
૧૭ રાવ ભીમદેવ	„ ૧૫૬૬ થી ૧૫૭૧	૫	૧૭
૧૮ રાવ ભારમલ	„ ૧૫૭૧ થી ૧૫૯૯	૨૮	૧૮
૧૯ રાવ પુંજીજી ખીજી	„ ૧૫૯૯ થી ૧૬૦૮	૯	૧૮
૨૦ રાવ નારાયણદાસ ખીજી	„ ૧૬૦૮ થી ૧૬૩૫	૨૭	૧૯

૨૧ રાવ વિરમદેવ	,,	૧૬૩૫ થી ૧૬૫૩	૧૮	૧૯
૨૨ રાવ કદયાણુમલ	,,	૧૬૫૩ થી ૧૭૦૦	૪૭	૨૦
૨૩ રાવ જગ-નાથ	,,	૧૭૦૦ થી ૧૭૧૩	૧૩	૨૧
૨૪ રાવ પુંજાજી ત્રીજા	,,	૧૭૧૩ થી ૧૭૧૪	૧	૨૩
૨૫ રાવ અરજણદાસ	,,	૧૭૧૪ થી ૧૭૧૫	૧	૨૩
૨૬ રાવ ગોપીનાથ	,,	૧૭૧૫ થી ૧૭૨૦	૫	૨૪
૨૭ રાવ ચંદ્રસીંહજી	,,	૧૭૭૪ થી ૧૭૮૩	૯	૨૫
૨૮ સરદારસીંહ	,,	૧૭૮૩ થી ૧૭૮૫	૨	૨૬
૨૯ બહેા પંડીત	,,	૧૭૮૫ થી ૧૭૮૭	૨	

રાઠોડ વંશ.

૩૦ મહારાજા આણંદસીંહજી

	સાહેબ	,,	૧૭૮૭ થી ૧૭૯૭	૧૦	૨૬
૩૧	,, શીવસીંહજી સાહેબ	,,	૧૭૯૭ થી ૧૮૪૮	૫૨	૩૦
૩૨	,, ભવાનસીંહજી સાહેબ	,,	૧૮૪૮ ફક્ત આર દીવસ.		૩૧
૩૩	,, ગંભીરસીંહજી સાહેબ	,,	૧૮૪૮ થી ૧૮૯૦	૪૨	૩૧
૩૪	,, જવાનસીંહજી સાહેબ	,,	૧૮૯૦ થી ૧૯૨૫	૩૫	૩૩
૩૫	,, કેશરીસીંહજી સાહેબ	,,	૧૯૨૫ થી ૧૯૫૭	૩૨	૩૫
૩૬	,, કૃષ્ણસીંહજી સાહેબ	,,	૧૮૫૭ ફક્ત દોઢ માસ.		૩૮
૩૭	શ્રી મહારાજા પ્રતાપસીંહજી				

સાહેબ , ૧૯૫૮ થી ૧૯૬૭ ૯ ૩૮

૩૮ શ્રી મહારાજા દોલતસીંહજી

સાહેબ , ૧૯૬૭ હાલ પોતે રાજ્યગાદી

ઉપર બીરાજે છે. ૪૪

॥ ॐ नम शिवाय ॥

ઈડર રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧ લું.

સામાન્ય વર્ણન.

દેશની વ્યવસ્થા—મુંબાઇ ઇલાકાના મહીકાંઠા એજન્સીના દેશી રાજ્યોમાં “નહાની મારવાડ” ના નામે ઓળખાતું સર્વેથી મોટું અને પહેલા વર્ગનું આ રાજ્ય છે. આ રાજ્ય પૂર્વ પશ્ચિમ ૭૨-૭૪ રેખાંશ તથા ઉત્તર દક્ષિણ ૨૩-૨૫ અક્ષાંસ વચ્ચે આવેલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૬૯ ચોરસમાઈલ છે. આ રાજ્યમાં ૧૧૨૩ ગામ તથા સન ૧૯૨૧ ની સાલની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૨૨૬૩૫૧ માણસની વસ્તી છે.

સીમા—આ રાજ્યની પૂર્વે મેવાડ, ડુંગરપુર અને લુણાવાડાનાં રાજ્યો તથા માલપુર તાલુકાનાં તથા પ્રાંતીજ પ્રગણાનાં ગામો આવેલાં છે.

પશ્ચિમે—અહમદાબાદ જિલ્લાના પ્રાંતિજ પ્રગણાનાં ગામો તથા ગાયકવાડી રાજ્યનાં પ્રગણાઓ અને દાંતા તથા શીરોહીના ગામો આવેલાં છે.

દક્ષિણે—વાડાશીનોર સ્ટેટ તથા અહમદાબાદ અને ખેડા જિલ્લાનાં તથા પ્રાંતીજ અને કપડવંજ પ્રગણાનાં ગામો અને ગાયકવાડી તથા માંડવા સ્ટેટ વિગેરે આવેલાં છે.

ઉત્તરે—મેવાડ ઉર્ધ્વે મોટા ઉદેપુરનું રાજ્ય આવેલું છે.

દેશનો દેખાવ—આ રાજ્ય તથા તેની આસપાસ આવેલાં મહીકાંઠા એજન્સીનાં કેટલાંક સ્થળો જોતાં માલુમ પડી આવે છે કે, પુરાતન વખતે આ દેશ સ્મૃદ્ધિવાળો હોવો જોઈએ. કારણ કે ઠેકાણે ઠેકાણે ભલકાદાર વાવો અને કુંડો તથા જૈન અને શીવ સંપ્રદાયનાં સુંદર નકશીદાર દેહેરાંઓ આવી રહેલાં છે. તેમજ ઠેર ઠેર લીલા વૃક્ષનાં ઝુંડ તથા જાત જાતના પાક નિપજતા હોવાથી રમણીયતામાં આ દેશ ગુજરાતના ખીજા ભાગોથી ઘણું દરજ્જે ચઢતો છે. આ દેશ નાહાના નાહાના ડુંગરોથી, નદીઓથી અને તળાવોથી ભરપુર હોવાથી વિશાળ ખાગ સમાન સુંદર ફળદ્રુપ અને લીલોછમ લાગે છે.

સૃષ્ટિસૌંદર્યના દેખાવોમાં ઇડર સ્વસ્થાનની ભૂમિ પરિસીમાને પામેલી છે. અવલોકન કરવા આવનાર અનુભવી મુસાફરોની જુજ સંખ્યાને લીધે તે અઘાપી પર્યટ અપ્રસિદ્ધ રહેલી છે. સ્વસ્થાનના અધા ભાગોમાં હજુ સુધી રેલ્વે નહીં ચયેલી હોવાથી જોવા આવનાર મુસાફરોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી નથી. સત્તરમી સદીના તોફાની જમાનાની યાદદાસ્તો રૂપી શીલા લેખો ઠામ ઠામ મોજુદ છે. ઇડરગઢ ઉપર જૈન લોકોનું પવિત્ર દેવળ આવેલું છે. વૃષભદેવની યાત્રાએ નીકળેલા સંઘને આ તીર્થ માર્ગમાં આવે છે અને ઇડરના તેમજ વડાલીના ઉત્સાહી જૈનો તરફથી એવા સંઘનો બહુ સારો સત્કાર થાય છે. હિંદુઓનાં શામળાશુ, ભવનાથ, કળનાથ ચંપેશ્વર, નારાયણેશ્વર, માલાકાજેશ્વર વીગેરે સંખ્યાબંધ પુણ્યતીર્થો આવેલાં છે. દેશની ફળદ્રુપતામાં વૃદ્ધિ કરનાર નદી—નાળાં વાંધાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. ભવિષ્યમાં હયાતીમાં આવનાર, જન સમુહને સમૃદ્ધિના શિખરે લઈ જનાર જાત જાતની કીમતી ધાતુઓ ગર્ભમાં સાચવી રાખનાર સેં-

કડો ગીરી શીખરોથી ગુર્જરી ભૂમિની અન્ય ભૂમિથી આ સ્વસ્થાનની ભૂમિ જુદી પડે છે.

વસ્તી—આ દેશના વતનીઓમાં મુખ્ય ભાગ ખેડુત છે અને તે મુખ્યત્વે ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. આ દેશના કણુખીઓમાં મુખ્ય જાતી આંજણા કણુખીની છે. તેઓનો આચાર વિચાર ઘણે ભાગે રજપુતોને મળતા આવે છે. ઇતિહાસ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેઓ પ્રથમ રજપુત હતા પરંતુ પાછળથી કણુખીઓ સાથે લગ્ન વ્યવહાર કરી તેઓ કણુખી થયા છે.

આ દેશના પૂર્વ તથા ઉત્તરભાગમાં ડુંગરો વિશેષ છે, અને સુલક પાલાડી છે, તેમાં મુખ્ય વસ્તી ભીલ તથા કોળી લોકોની છે. પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ તરફની જમીન ઢળતી અને વિશેષ સપાટીમાં છે તેમાં કણુખી લોકો ઘણા વસે છે. આ રાજ્યની વસ્તીમાં ૨ ભાગ ભીલ તથા હાકરડા અને કોળી લોકો છે અને ૧ ભાગ અન્ય વરણુ બ્રાહ્મણ, વાળીયા, કણુખી, રજપુત, રમારી, કારીગર, મુમન, વહોરા, મુસલમાન વિગેરે લોકો છે. અસલ ઇતિહાસ ઉપરથી માલુમ પડી આવે છે કે હાકરડા અને કોળી લોકો મુળ રજપુત વંશના હતા પરંતુ ઈડરના રાજા ભીલ સામળીઆ સોડના વખતમાં એ રજપુતોએ ભીલો સાથે લગ્ન વ્યવહાર કરવા માંડયાથી તેઓ જાતી ભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે. તેઓ મુળ રજપુત હતા એવું તેમની લાલની કહેવાતી ચઢુઆણુ, રાકોડ, જાડેયા વિગેરે જાતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. તેમજ મુમન અને વહોરા પણ હિંદુઓમાંથી વટલાઈ મુસલમાન થયા છે એવું તેમના કેટલાક રીતરીવાજો અને ઇતિહાસ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

અહીંની પ્રજામાં અગાઉ ઉંચી કેળવણી ખીલકુલ નહોતી પણ હાલમાં કેટલીક મુદતથી ઈડરમાં ઇંગ્લેજ હાઈસ્કૂલ છે જેને લગતી

બોર્ડિંગ હાઉસની પણ ગોઠવણ છે, વળી તે ઉપરાંત હીમતનગરમાં મીડલ સ્કુલ તથા ગાયટ, તથા કડીયાદરામાં ઈંગ્રેજી સ્કુલો સ્થપાઈ છે. અને વડાલી, બડોલી, તથા મુટેડીમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ પ્રગ્નની જાતમહેનતથી ઉભી કરી છે. સામાન્ય અને ઉચ્ચ કેળવણીના ફાયદાથી પ્રજા જાગૃત થઈ છે. ધંધા માટે મુંબઈમાં જઈ રહેનાર અહીંના વતનીઓનાં બાળકો ત્યાં કેળવણી લે છે.

કેળવણીના અભાવે પ્રજાના સાંસારીક બંધારણમાં ઘણા કુચાલોએ પ્રવેશ કરેલો છે. સ્ત્રીઓમાં ખભાથી કાંડા સુધી બંગડીઓ પહેરવા માટે વાગડની ભૂમિ નજીક હોવાથી તેનો સંગદોષ લાગેલો છે. મુસલમાન બંધુઓની અવ્યવસ્થિત રાજ્ય વ્યવસ્થાએ પ્રજાનાં ખીલતાં સેંકડો બાળકોના અવયોનું ચુર્ણ કરી નાંખનાર બાળકપ્રતો રીવાજ પેદા કરીએ છે. મરણ પછવાડે ઢોંગ સાથે કૂટવાના જંગલી રીવાજ માટે અહીંની સ્ત્રીઓ સૌથી વધે છે. હામ હામ ઉપદેશ વડે આવા રિવાજો દૂર કરવા અને શાસ્ત્રવત આચરણ કરવા હાલમાં પ્રશંસનીય પ્રયત્નો થતા જોવામાં આવે છે.

આબોહવા—આ દેશનો ઉત્તર તરફનો ભાગ પહાડી છે, તેમજ પૂર્વ તરફનો ભાગ પણ તેવોજ છે, એટલે એ તરફની હવા તન્દુરસ્તી માટે ઉત્તમ ગણાતી નથી, પણ બાકીના ભાગો તરફનાં હવા અને પાણી સારાં અને તન્દુરસ્તી વાળાં મનાય છે.

આ દેશ શીતોળણ કડીબંધમાં આવેલ હોવાથી અહીંના વતનીઓ ઘણા ગોરા નથી તેમ ઘણા કાળા નથી પણ મધ્યમ અને ઘઉંવર્ણના ધણે ભાગે છે. આ દેશની હવા ગુજરાતના બીજા ભાગો જેવીજ છે ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, ટુંગરી ભાગમાં ટાઢ બહુ પડે છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં જેવી રીતે ત્રણ રૂતુ છે તેવીજ

શીયાળુ, ઉનાળુ અને ચોમાસુ એ ત્રણ રૂતુ અહીં પણ છે.

શીયાળાની શરૂઆત નવેમ્બર માસથી, ઉનાળાની શરૂઆત એપ્રિલ માસથી અને ચોમાસાની શરૂઆત જુન માસથી થાય છે. ઉનાળામાં તાપ સાપ્ત એટલે વધારેમાં વધારે ૧૧૦ ડીગ્રી સુધી પડે છે, અને ઉષ્ણ વાયુ ઘણો અને જોરથી વાય છે. મુંબાઇ ઇલાકા માટે નૈરલ ખુણાનો પવન પાય છે જેવી રીતે વરસાદની મોશમ શરૂ થાય છે તેવીજ રીતે જુનની અધવચમાં આ દેશમાં પણ વરસાદની મોશમ જોસે છે, અને દરસાદ ૩૦ થી ૪૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ થાય છે. આ દેશની પ્રતિકુળ હવાને લીધે ઘણાં જાડાં ઉંચાં અને વખાણવા લાયક કોઇ જાતનાં જાનવરો થતાં નથી, પણ વાઘ, વર, સિંહ, દિપડા, ચીતરા, રીંછ, સાંપ, શિયાળ, રોઝ વીગેરે જંગલી જાનવરો આ દેશના હુંગરી ભાગમાં ઘણાં થાય છે.

નદીઓ—આ રાજ્યની હદમાં મુખ્ય નદીઓ પાંચ તથા નાની નદીઓ ૧૩ મળી કુલ ૧૮ નદીઓ આવેલી છે. તેમાં સાંયરમતી, હાથમતી, મેશ્વે, માંજમ, અને વાત્રક એ મોટી તથા રોમ, પામરી, વાંકળ, હરણાવ, કોસંખી, ડેમોલ ધડેઆવ, ભેસ્કા, ઇરિ, વરાંસી, ધામણ, ખારી, અને વેકરી એ નાની નદીઓ છે.

રસ્તા—આ રાજ્યના કોઇ પણ ભાગમાં ગાડાં જમ શકતાં નથી એમ નથી પણ ઉત્તર તથા પૂર્વ ભાગ પહાડી હોવાથી ત્યાંનો વેપાર પોઠ ઉપર વધારે ચાલે છે. ઉત્તરમાં પોશીના અને દેલવાડા વચ્ચેનો રસ્તો ઘણો ખરાબ છે, તે દુરસ્ત કરી લેવામાં આવ્યો છે તેમજ સામળાજી જતાં ભેટાલીનો ઘાંટો ઘણોજ ખરાબ હતો તે તોડાવી ગાડાં ગાડીઓ વીગેરે સહેલાઈથી જઈ શકે તેવો સુંદર રસ્તો ખનાવી દેવામાં આવ્યો છે. હીમનનગરથી ઇડર અને ઇડરથી ખેડ

ભીલોડા તરફ જવા માટે મોટર જર્ઈ શકે તેવી સડક તથા ગાડા માર્ગ છે. તેમજ અહમદાવાદથી શરૂ થતી એ. પી. રેલ્વેની પ્રાંતીજ લાઇન આ રાજ્યના હીમતનગર, માધેવપુરા, બદર, ઇડર, વડાલી અને ખેડબ્રહ્મા સુધી ગયેલ છે. હાલમાં રોટના તમામ ભાગોમાં મોટર સરવીસ થયેલી છે.

જમીન અને પેદાશ—આ રાજ્યની જમીનનું અંધારણ ગ્રેનાઇટ (Granit) (એક જાતનો અડદીયો પથ્થર) જાતના ડુંગરોમાંથી થયેલ છે તેથી તેની અંદર સામાન્ય ફળદ્રુપતાના બધા તત્વો રહેલા છે. અને તેથીજ જમીન ફળદ્રુપ અને રસાળ છે. તેમાં શીયાળુ, ઉનાળુ, તથા ચોમાસુ એ ત્રણે મોસમમાં પાક સારો થાય છે જેમાં મુખ્ય પેદાશ ઘઉં, યાજરી, મકાઈ, ચણા, કોદરા, બંદી, બાવટો, જુવાર, ડાંગર, તલ, ચીણો, જવ, સરસવ, શેરડી તમામ જાતનું કઠોળ એરંડા, કપાસ, મરચાં, તંબાકુ, મેથી વીગેરે તમામ જાતનું અનાજ તથા તેલના બીજાં નિપજે છે.

આ દેશમાંથી બહાર દેશાવર ખાતે ઘઉં, ચણા, મકાઈ, તલ, કપાસ, સરસવ, વી વીગેરે વ્યાપાર માટે ચઢે છે અને ખાંડ, વિલાયતી કાપડ અને ત્રાખાપીતળનાં વાસણુ વીગેરેની આ દેશમાં આયાત છે.

આમદાની—આ રાજ્યની ખાલસા ઉપજ આસરે ૧૫૦૦૦૦૦ ની છે અને રાજ્યની કુલ ઉપજ આસરે વીસ પચીસ લાખની કહેવાય છે. મહીકાંદા, રેવાકાંદા, તથા સાબરકાંદાના તાલુકાદારો પાસેથી આ રાજ્યની લહેણી ખંડણી વીગેરે શ્રી દરબારદકના રૂ. ૫૨૪૮૭ દરસાલ વસુલ કરી લેવામાં આવે છે. ત્યારે રૂ. ૩૦૩૪૦ આ રાજ્યથી ધાસદાંણના દકના વડોદરા રાજ્યને આપવામાં આવે છે.

રાજ્યધાની તથા રાજ્યકર્તા—આ રાજ્યની મુખ્ય રાજ-

ધાની પ્રથમ ઇંડર શહેરમાં હતી પરંતુ ત્યાંના હવાપાણી પ્રતિકુળ માલમ પડવાથી હાલમાં રાજ્યધાનીનું મુખ્ય સ્થળ હિંમતનગર રાખવામાં આવ્યું છે.

ઇંડર રાજ્યના ત્રણ ઉપર મારવાડના પ્રખ્યાત મહારાજ અજી-તસિંહજીના વંશજ સૂર્યવંશ મણીરાઠોડ કુળદીપક શ્રી માહારાજધીરાજ શ્રીમાહારાજજી શ્રી સર લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ શ્રી સર દૌલતસિંહજી સાહેબ ખાલાદુર, નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી મોસ્ટ એગ્ઝલેન્ટ એરડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીયા, ખીરાજમાન છે. અને તેમના પાટવી કુમાર યુવરાજ શ્રી હિંમતસિંહજી સાહેબ છે.

ઇંડર રાજ્યની સ્થાપના થયા પહેલાં આ દેશ માત્ર એક જંગલની માફક તદ્દન વેરાન અને ઉજડ હતો, માત્ર ન્યાં ત્યાં છુટાં-છવાયાં બીલોનાં છાપરાં જ હતાં, ઇલ્વદુર્ગ (ઇંડર) તથા તેના પહાડોમાં યોગી લોકો તપશ્ચર્યા કરવા નિમીત્તે પોતાના આશ્રમો કરી રહેતા હતા. આ દેશના સર્વ ભાગમાં સમ્રાટ ઝાડી તથા ધાડુ જંગલ હતું, અને તેમાં વાઘ, વર, સીંહ, રીંછ, દીપડા, ચીતરા, હરણ, સાપર વિગેરે હિંસક અને જંગલી પ્રાણીઓ ભરાઇ રહેતાં હતાં, બીલલોકો તેમના શીકાર ઉપર ગુજરાન ચલાવતા અને સ્વતંત્ર રીતે નિર્ભયપણે રહેતા હતા. તે સિવાય કંઈપણ આ દેશમાં નહોતું.

પ્રાચીન હકીકત.

આ ઇંડર દેશ પ્રથમ સત્યયુગમાં “ઇલ્વદુર્ગ” ને નામે ઓળખાતો હતો. અને દ્વાપુર યુગમાં આ ઠેકાણે ઐત્તવન અને વાનાવી રાક્ષસોનું રહેઠાણ હતું. આ રાક્ષસોનો અગસ્ત શ્રીએ નાશ કર્યો હતો ત્યારપછી આ દેશ ઘણા કાળસુધી ઉજડ રહેલો હતો.

કળીયુગનાં ૨૩૨૨ વર્ષ ગયા આદ અને ઇસ્વીસન પૂર્વ ૨૭૪૨ વર્ષ ઉપર મહાભારતના અને જ્યારે મહારાજ યુધીષ્ઠીર હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર હતા ત્યારે આ ઇલ્વદુર્ગની ગાદી ઉપર વેણીવચ્છરાજ નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો એટલું ભવિષ્યોત્તર પુરાણના નીચેના શ્લોક ઉપરથી જણાય છે.

શ્લોક.

શ્રી ઈલ્વ દુર્ગે નૃપ વેણીવચ્છઃ ॥ બ્રમૂવ ભૂપાલ મળી સમેષ ।
રહીજ ભૂમૌ મધવાવતાર, ગતેતિ કલી દ્વિભૂજ અજ્ઞિનેત્ર ॥

વેણીવચ્છરાજ—હરીદ્વારની ઉત્તરભાગી આવેલા શ્રીનગરના સૂર્યવંશી રાજ પદ્મશેનને વૃદ્ધાવસ્થા થયા છતાં પુત્ર પ્રાપ્ત નહોતો થયો તેથી એક બ્રાહ્મણની સલાહથી તેની રાણી મહેલની અગાશીમાં બેસી ઔષધીસ્નાન કરતી હતી તે ઔષધીસ્નાનથી તેનું શરીર લાલ એક માંસના લોચા જેવું દેખાતું હોવાથી એક ગરજ પક્ષી કે જે હાથી-ઓને પણ ઉડાવી આકાશમાં લેઇ જાય છે તેની દ્રષ્ટી રાણી ઉપર પડતાં તે તેને પંજમાં પકડી ઉડાવી લેઇ ગયો તે ઉડતાં ઉડતાં ઇડરમાં હાલ કીલ્લો છે તે કીલ્લાવાળા પલાડ ઉપર લાવી મુકી ચાંચ મારવા ઇરાદો કરતો હતો તેવામાં રાણી જાગૃત થવાથી પક્ષી તેને ત્યાંજ મુકી ઉડી ગયો. આ રાણી તે વખતે સગર્ભા હતી પંચીથી તે ત્યાં પલાડમાં ફરતાં ફરતાં એક ર્ષીનો આશ્રય તેને મળ્યો અને તેમના આશ્રમમાંજ તેને પુત્ર થયો. આ પુત્ર ર્ષીની ગાયોના વાછરડા ચારતો તેથી તેનું નામ વચ્છરાજ રાખવામાં આવ્યું. આદ તેણે ર્ષીની મદદથી ધીમે ધીમે ત્યાંજ વસ્તી આઆદ કરી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

કેટલીક મુદત આદ તેણે અંધાવેલા કુંડમાંથી નાગકન્યા બહાર આવી તેના અગીચામાંથી પુષ્પ વીણી જતી હતી તેની વેણી (ચેટલી)

રાજાએ કાપી લીધી તેથી તે વખતથી તેનું નામ વેણીવચ્છરાજ પડ્યું પછી તે નાગકન્યા સાથે પરણ્યો અને લાંબી મુદત સુધી રાજ્ય ભોગવી પછીથી તે નાગકન્યા સાથે તારણમાતાના કુંગર ઉપર દેવીનું સ્થાન છે તેની પાસે પોલાણમાં ઉતરી પાતાલમાં ગયો તે વખતથી લાંબી મુદત સુધી આ દેશ ઉજ્જડ રહ્યો અને પછી બીજા લોકોના હસ્તક આ રાજ્ય ગયું.

જ્યારે ઇસ્વીસન ૫૨૪ સંવત ૫૮૦ માં વલ્લભીપુર તુટ્યું ત્યારે આ ઇંડર દેશની ગાદી ઉપર માંડલીક નામનો બીજા રાજ્ય કરતો હતો.

સીસોદીયા વંશ.

જે વખતે વલ્લભીપુર તુટ્યું તે વખતે ત્યાંનો રાજા શીલાદીત્ય છટ્ટો જે સૂર્યવંશી માદારાજા શ્રી રામચંદ્રજીના વંશનો હતો તેના ઉપર ઇસ્વીસન ૫૨૪ સંવત ૫૮૦ માં યવનો ચઢી આવ્યા અને ભારે લડાઈ થઈ તેમાં શીલાદીત્ય મરાયો આ વખતે તેની રાણી પુષ્પાવતી આરાસુર પહાડમાં અંબાજી માતાની યાત્રાએ ગયેલી હતી ત્યાં તેને વલ્લભીપુરનો નાશ થયાની તથા શીલાદીત્યના રણમાં પડ્યાના સમાચાર મળ્યા તેથી તેણે ત્યાંજ સતી થવા નિશ્ચય કર્યો પરંતુ તે વખતે તે સગર્ભા હોવાથી ગર્ભનું રક્ષણ કરવા અને સંતાન થયા પછી સતી થવા લોકોએ રોકવાથી તે પહાડોની અંદર ગુફામાં સંતાઈ તેનો ગર્ભનો વખત વીનાડ્યો ત્યાં તેને પુત્રનો જન્મ થયો આ પુત્રને તેણે વડનગરની એક નાગર સુપાત્ર બ્રાહ્મણીને સોંપી પોતે ત્યાંજ સતી થઈ. આ કુવર ગુફામાં જન્મેલો હોવાથી તેનું નામ ગુફાદીત્ય પાડ્યું. આ ગુફાદીત્ય બુદ્ધિશાળી, પરાક્રમી હોવાથી

તેને ઇડરના માંડલીક બીલ રાજ્યએ પોતાના હાથે તેને ઇદરની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો.

ગુલાદીત્ય પછી આઠ પેઢી સુધી ઇડરની ગાદી સીસોદીયા વંશના હસ્તક રહી અને અનુક્રમે ગુલાદીત્ય, નાગાદીત્ય, ભગાદીત્ય, દેવાદીત્ય, અસાદીત્ય, ખલભોજ બીજે ગ્રહાદીત્ય અને છેલ્લો નાગાદીત્ય એ પ્રમાણે આઠ રાજ્યો થયા છેલ્લા આઠમા રાજ્ય નાગાદીત્યને બીલોએ દગાથી ઇસ્વીસન ૭૧૬ સંવત ૭૭૨ માં મારી નાંખી ઇદરની ગાદીનો કબજો લીધો.

આ નાગાદીત્યને આપા રાવળ નામનો કુવર હતો. નાગાદીત્યનું બીલોએ ખુન કર્યું તે વખતે તેની બાલવય હોવાથી તેને બચાવવા રાણીએ એક બ્રાહ્મણને બોલાવી તેને છાંનોમાંનો કોઈ ગુપ્ત સ્થળમાં લેઇજવું સમજીત કરી પોતે સતી થઈ ગઇ. બ્રાહ્મણ તે કુવરને લઇ ભંડેરાના કીલામાં ગયો. આ કીલ્લો જલોરથી આશરે ૧૫ માઇલના છેટે વાવ્ય ખુણામાં મારવાડમાં છે ત્યાં લેઇ જઇ એક યદુવંશી બીલને તેની સોપ્રત કરી આ બીલે કુવરનું રક્ષણ કર્યું અને પારાસરના અરણ્યમાં નાગેંદ્ર શહેરમાં લાવ્યો. આ શહેર ઉદેપુરથી ઉતરે સુમારે દશ માઇલ છેટે હતું. આપા રાવળ યોગ્ય ઉમરનો થતાં સરદારોની મદદથી મોરી રાજ્યને મારી ઇસ્વીસન ૭૨૮ સંવત ૭૮૪ માં ચીતોડ રાજ્ય કબજે કરી ગાદી ઉપર બેઠો તેના વંશજ હાલ પણ ઉદેપુરની ગાદી ઉપર રાજ્ય કરે છે.

પઢીઆર વંશ.

ઇડરની ગાદી બીલોના કબજામાં ગયાની લડકીકત મારવાડમાં આવેલા મંડોવર શહેરના પઢીઆર રજપુતોના જાણવામાં આવ્યાથી

તેઓ ફોજ લઈ ચઢી આવી ઇડરની ગાદી કબજે કરી સુમેરસીહ નામનો રાજા રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

દીલ્હીના છેલ્લા રજપુત રાજા પૃથ્વીરાજ ચલુવાણ અને શાહા-બુદ્દીન ઘેરી વચ્ચે થાણેશ્વરના મેદાનમાં ઇસ્વીસન ૧૧૯૩ સને ૧૨૪૯ માં ભારે લડાઈ થઈ ત્યારે ઇડરનો રાજા અમરસીહ ચીતોડના રાજા રાવળ સમળસીહ સાથે પૃથ્વીરાજની મદદમાં ગયા હતા ત્યાં તે સંવત ૧૨૫૦ માં થાણેશ્વરના મેદાનમાં મરાયા તેમણે ફક્ત એકજ વરસ રાજ્ય કર્યું તે પછી ફરીથી ઇડરની ગાદી ભીલોના હસ્તકમાં ગઈ.

ભીલ વંશ.

અમરસીહ પઢીઆર પૃથ્વીરાજ ચલુઆણની સાથે થાણેશ્વરની લડાઈમાં ગયા તે વખતે ઇડર રાજ્યની સોંપ્રત પોતાના વિશ્વાસુ ભીલ ચાકર હાથીસોડને કરીને ગયા હતા પણ જ્યારે અમરસીહ મરાયાની વાત હાથીસોડના જાણવામાં આવી ત્યારે તે પોતે રાજ્ય-પદ ધારણ કરી ઇડરની ગાદી ઉપર બેસી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

હાથીસોડ સંવત ૧૨૫૦ માં ગાદી ઉપર બેઠો અને સંવત ૧૩૧૧માં ૬૧ વરસ રાજ્ય ભોગવી સ્વર્ગવાશ કર્યો.

હાથીસોડ પછી તેનો કુંવર શામલીયો સોડ ઇડરની ગાદી ઉપર બેઠો આ સાંમલીઓસોડ મુલથીજ કુંછંદી અને કાચા કાનનો હતો તેના વખતમાં ભીલ લોકોનું જોર ઘણું વધી પડ્યું હતું અને તેથી આ દેશમાં મારામારી તથા લુટફાટ થવા લાગી અને રાજ્યમાં ભારે અંધાધુધી ચાલવા લાગી.

પઢીયાર રાજાઓના વખતથીજ ઇડર રાજ્યનો કારોબાર નાગરો કરતા હતા. શામલીઓસોડના રાજ્યમાં પણ તેજ કુંટુંબના એક

વૃદ્ધકારભારી ગોવીંદરામ કરીને હતા. આ વૃદ્ધ કારભારી ઉચ્છંછલ સાંમલીઆસોડને વખતો વખત સારી સલાહ આપતા પરંતુ તે ભીલ-રાજા તેમનું કહ્યું ન કરતાં ખરાબ સોજતે ચઢી નશામાં મશગુલ રહી રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા ચકાવતો હતો. આ સાંમલીઆસોડ વિષયલંપટ હતો એક વખત કારભારીના પુત્રનું લગ્ન ઈરિમાંજ હતું તે પ્રસંગે આ ભીલ રાજાને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું તેથી તે જ્યારે લગ્નના દીવસે કારભારીના ઘેર આવ્યો ત્યારે તેની ટ્રસ્ટી કારભારીની આમરે તેર ચૌદ વરસની કુંવારી પુત્રી રૂપાળી ઉપર પડવાથી તે મોહાંધ થઇ લગ્નના દીવસેજ તેને પોતાના નોકરોની પાસે તેના મકાનમાંથી રાત્રીને વખતે જોર જીલમથી ઉપડાવી પોતાના રાજ્ય મહેલમાં મંગાવી લીધી. આ વાતની કારભારીને ખબર પડતાં તેણે સાંમલીઆ સોડને ઘણી રીતે સમજાવ્યો પરંતુ તેણે એક પણ વાત માંની નહીં છેવટે તે કન્યાને તેની સાથેજ પરણાવવાનું વચન આપી કારભારી તેને પોતાના ઘેર લાવ્યો.

આ કારભારી મહાન બુદ્ધિવાન અને વિચીક્ષણ હતો તેણે અંતઃકરણથી આ રાજાનો કેાઇપણ રીતે નાશ કરવા ઈચ્છો રાખી ઉપરના દીલથી ન છુટકે પોતાની કન્યાને પરણાવવા તેણે વચન આપ્યું હતું. બાદ તેણે ઘેર આવી લગ્નની ધામધુમ કરવા માંડી અને ખીજી તરફ બહાર પોતાના કુટુંબને આમંત્રણ આપવાનું બહાનું કરી સાંમલીઆસોડની રજા લેઇ તે બહાર ગામ ચાલી નીકળ્યો. આ વખતે સોમીત્રામાં સોનીગજી કરીને રોડોડ રાજા રાજ્ય કરતા હતા.

ઈસવીસન ૧૧૯૩ સંવત ૧૨૪૯માં શાહાબુદ્દીનઘોરીએ કનો-જના છેલ્લા રાજા જયચંદ્ર રોડોડ ઉપર ચઢાઇ કરી તેનો મુલક કબજે કરી લીધો અને જયચંદ્રે આત્મધાત કર્યો ત્યારે તેના વંશજ

સીહાજીના ઘણા પુત્રોમાંથી આસ્તાનજી સોનીગજી અને અજજી એ ત્રણ જણા સ્વતંત્ર રાજ્ય સંપાદન કરવા બહાર નીકળી પડ્યા તેમાંથી આસ્તાનજીએ મારવાડ પૈકી ખેડ કબજે કરી ત્યાં રાજ્ય-ગાદી સ્થાપી અને સોનીગજી અણહીલપુર પાટણ પોતાને મોસાલે આવ્યા ત્યાં ભીમદેવ રાજા હતો. સોનીગજી તેના ભાણેજ થતા હોવાથી કડીપ્રાંત પૈકી સોમેત્રા ગામ તેમને આપી ત્યાં તેના સરદાર બનાવ્યા હતા. અને અજજી કાઠીઆવાડ પૈકી ઓખામંડળમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી હતી.

ઇડરને કારભારી સોનીગજીના પરાક્રમ સાંભળી તેમને મળવા ગયો અને ત્યાં સાંમલીઆ સોડ ઉપર છુપી રીતે ચઢાઈ કરી ઇડરને કબજે લેવા મસલત કરી પાછો ઇડર આવ્યો. બાદ લગ્નની ધામ-ધુમ વધારે પ્રમાણમાં કરવા લાગ્યો. અને સાંમલીઆ સોડને કાષ્ટ જાતનો વહેમ પડવા દીધો નહી. બાદ સાંમલીઆ સોડ પાસે એકસો ઓજલ પડદાવાળી ગાડીઓ પોતાની નાગરણો ને લગ્ન પ્રસંગે વડનગરથી લાવવાનું બદાનું કરી ગાડીઓ મેલવી તેમાં છુપી રીતે સોનગજી રાઠોડ તથા તેમના લથીઆરબંધ માણસોને ભરી ઇડર લાવવામાં આવી.

આ તરફ લગ્નના દીવસે સાંમલીઆ સોડને તેના તમામ ભીલ કુટુંબ સાથે પોતાને ત્યાં આમંત્રણ કરી ખુબ દારૂ પાષ મસ્ત કર્યા અને જ્યારે તે ભીલો બધા દારૂના નીશામાં ચક્ર્યુર થઈ બેભાન જેવી સ્થિતિ પર આવી ગયા તે વખતે કારભારીએ સોનીગજી રાઠોડને ઇસારત કરી લથીઆરબંધ માણસોને ગાડીઓમાંથી કાઢી ભીલો ઉપર તુટી પડી નાશ કરવા સમજીત કરી તે પ્રમાણે રાઠોડ સોનીગજી તેમના લથીઆરબંધ માણસો ઉપર પડી ભીલોનો નાશ કરવા લાગ્યા.

ભીલો ઉપર અચાનક હુમલો થવાથી તેમનો ઘણો ભાગ નાશ પામ્યો. સામલીઆ સોડ ત્યાંથી નાશી રાજ્યગઢ ઉપર ચઢી ગયો પરંતુ સોની-ગજીએ પાછળ પડી તેને ધાયત્ર કર્યો ત્યારે સામલીઆ સોડ મરતી વખતે પોતાના હાથે તેના રૂધીરથી સોનીગજીને રાજ્ય તિલક કર્યું. અને માગણી કરી કે જ્યારે તમારા વંશનો રાજા આ ઇડરની ગાદીએ બેસે તે વખતે “તપો સામલીયા સોડનું રાજ્ય” એ પ્રમાણે બોલી ગાદી ઉપર બેસે એ પ્રમાણે કહી તે મરણ પામ્યો.

સામલીઆ સોડે ઘણા જાણુને જાગીરો આપી પોતાના સરદાર બનાવ્યા હતા તેમના વંશજો હાલ પણ આ રાજ્ય તાબામાં તેમજ એજન્સી તાબામાં જાગીરો ભોગવે છે.

રાઠોડ વંશ

રાવ સોનીગજી—સામલીયા સોડ બીજને મારી રાવ સોની-ગજી ઇડરની ગાદી ઉપર સંવત ૧૩૦૨ ની સાલમાં બેઠા તેમને ઇડર રાજ્ય સંપાદન કરવામાં જે જે રજપુતોએ મદદ કરી હતી તેમને તમામને તેના બદલામાં સારી જાગીરો આપી પોતાના સરદાર બનાવ્યા. તેમના વંશજો હાલ પણ આ રાજ્ય તાબામાં તથા એજન્સી તાબામાં જાગીરો ભોગવે છે અને તેઓ ભોમીઆ કહેવાય છે, રાવ સોનીગજી સંવત ૧૩૦૨ થી ૧૩૪૦ સુધી વરસ ૩૮ રાજ્ય ભોગવ્યું.

રાવ અભેમલ—સોનીગજીના પુત્ર રાવ અભેમલે રૂઢા બે વરસ રાજ્ય કરી સં. ૧૩૪૨ ના રોજ મરણ પામ્યા.

રાવ ધવલમલ—અભેમલ પછી તેમના પુત્ર રાવ ધવલમલ ઇડરની ગાદીએ બેઠા તેમણે ૨૫ વરસ રાજ્ય ભોગવી સં. ૧૩૬૭ માં દેવલોક પામ્યા.

રાવ લુણકરણ—રાવ ધવલમલ પછી તેમના પુત્ર રાવ લુણકરણ સં. ૧૩૬૭ થી સં. ૧૩૮૧ સુધી ૧૪ વરસ રાજ્ય ભોગવી દેવલોક પામ્યા.

રાવ કહેરન—રાવ લુણકરણના પુત્ર રાવ કહેરન ઉર્ફે હરખત ઇડરની ગાદીએ બેઠા સં. ૧૪૦૨ સુધી ૨૧ વરસ રાજ્ય ભોગવી દેવલોક પામ્યા.

રાવ રણમલ—રાવ કહેરન પછી તેમના પુત્ર રાવ રણમલ ઇડરની ગાદીએ બેઠા હતા. રણમલ ધણા બહાદુર યોદ્ધા હતા તેમની પાસે સારા મજબુત બાંધાના ધણા હોશીઆર બાર જણાને ચોકી-પેરા માટે રાખતા અને તે બધા રણમલ કહેવાતા. રાવ રણમલે દીલ્હીના આદલાલની ખંડણી આપવા માટે બે ત્રણ વખત ના પાડવાથી સં. ૧૪૪૯ ઇ. સ. ૧૩૯૩ માં તથા સં. ૧૪૫૪ ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં સંવત ૧૪૫૭ ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં ઇડર રાજ્ય ઉપર દીલ્હીના આદલાલ મુજફ્ફરસાદ ચઢી આવ્યો હતો અને તેમાં બારે લડાઈએ થઈ હતી. સં. ૧૪૫૮ ઇ. સ. ૧૪૦૨ માં રાવ રણમલ અમદાવાદના સુબાને મક્કીજીબ આદલાલ સાંમે મુજફ્ફરિજખાને બંડ ઉઠાવવાથી આદલાલ અલમદલાલ પોતે ચઢી આવ્યો હતો અને તે વખતે પણ લડાઈ થઈ હતી આ રણમલે ઇડરના કુંગર ઉપર એક મકાન બંધાવ્યું હતું કે જે હાલ પણ રણમલની ચોકીના નામથી ઓળખાય છે તેમ તેણે ઇડરની નજદીકમાં રણમલેશ્વર નામનું તલાવ બંધાવેલ છે. આ રણમલ પાસે નવલાખની કીમતનો ઘોડો હતો કે એક રાતમાં બમ્બે ગાઉની મુસાફરી કરી શકતો હતો તેમ કહેવાય છે. રાવ રણમલ સં. ૧૪૦૨ થી સં. ૧૪૬૦ સુધી ૫૮ વરસ રાજ્ય કર્યું.

રાવ પુબજી—રાવ રણમલ પછી તેમનો પુત્ર રાવ વજેમલ ઉર્ફે

રાવ પુજે ઇડરની ગાદીએ બેઠો. રાવરણુમલે માલવાના સુલતાન હુસંગ તથા ચાંપાનેરના રાવલ સાથે મલી જઈ ગુજરાતપર હલ્લો કરવા તજવીજ કરી તેની ખચર બાદશાહ અહમદશાહને થવાથી તે હુસંગ ઉપર ચઢી આવ્યો અને ભારે લડાઈ થઈ તેમાં હુસંગ હાર્યો બાદ બાદશાહ ઇડર ઉપર ચઢી આવી રાવ પુજને ઇડરમાંથી કાઢી મૂકી ઇડરનો કબજો કર્યો બાદ રાવ પુજે બાદશાહને નમી જઈ ખંડણી કબુલ કર્યાથી ઇડરની ગાદી પાછી તેમને મલી.

સં. ૧૪૮૨ ઇ. સ. ૧૪૨૬ માં ફરીથી ખંડણી આપવાનું બંધ કરી બાદશાહ સામે બંડ ઉઠાવવાથી બાદશાહ રાવ પુજ ઉપર દ્વંષ બેસાડવા હાથમતી નદીના એક ટેકરા ઉપર વીશાળ કીલ્લો બંધાવ્યો અને ત્યાંજ અહમદનગર શહેર વસાવ્યું. આ શહેર હાલ હીમતનગરના નામે ઓળખાય છે. અને રાજ્યધાનીનું સ્થળ છે. અહમદનગર ઇ. સ. ૧૪૨૭ અને સંવત ૧૪૮૩ માં વસાવી કીલ્લો બંધાવ્યાનું કહેવાય છે.

રાવ પુજજી અહમદનગરના કીલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે પાછળ બાદશાહની ફોજ પડવાથી પાછા નાશતાં હાથમતી નદીના કાતરોમાં ઘોડા સાથે પડી જવાથી મરણ પામ્યા હતા. તેમણે સં. ૧૪૮૪ સુધી ૨૪ વરસ રાજ્ય કર્યું.

રાવ નારાયણદાસ—રાવ પુજજી પછી તેમના પુત્ર રાવ નારાયણદાસ પાસેથી અહમદશાહ બાદશાહ ખંડણી બદલ રૂ. ૩૦૦૦૦) ત્રીસ લાખર આપવાની કબુલ લેઈ ગાદી સોંપી પરંતુ સરત પ્રમાણે ખંડણી ન આપવાથી અહમદશાહ ઇડર ઉપર ચઢી આવી ઇડરના કીલ્લાનો કબજો લીધો અને કીલ્લા ઉપર મસજીદ બંધાવી અને જ્યારે ખંડણી આપવાની જમીનગીરી આપી ત્યારે ગાદી પાછી સોંપી

રાવ નારાયણદાસ સં. ૧૫૩૮ માં ગુજરી ગયા તેમણે સં. ૧૪૮૪ થી ૧૫૩૮ સુધી ૫૪ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું.

રાવ ભાંજી—રાવ નારાયણદાસને પુત્ર ન હોવાથી તેમના નાના-ભાઈ ઈડરની ગાદી ઉપર બેઠા આ રાવભાંજી ધણાજ સમજી અને વિદ્વાન હતા તેમણે ગાદી ઉપર બેઠા પછી રાજ્યની સીમા નક્કી કરી હતી.

તેમના વખતમાં એક વખત ખંડણી માટે અહમદશાહે ચઢાઈ કરી ખીજી વખત ઇ. સ. ૧૪૭૧ માં અમદાવાદના સુબા ખીજરે ચઢાઈ કરી હતી. ત્રીજી વખત મારાવ કે જે દાંતાના રાણા કાંનડદેવનો વિશ્વાસુ ખવાસ હતો તેની મદદમાં રહી આદશાહી ફેાજે ચઢાઈ કરી હતી અને તે વખતે ઇડર રાજમહેલની ઇટો હરણાવ નદી આમળ નંખાવી કે જેનું રાવભાંજી દહેરૂ સં. ૧૫૫૮ ની સાલમાં અંધાવી શાંમલાજીની મૂર્તિ સ્થાપીત કરી હતી. રાવભાંજીની રાણીએ સંવત ૧૫૪૫માં રાણી તલાવ કે જે ઈડરની ઉતરે છે તે અંધાવ્યું હતું તથા ઈડરના કીલ્લા ઉપર રૂડી રાણીનો માલીયો કરી મકાન છે તે સં. ૧૫૪૮ માં અંધાવેલ હતું. રાવ ભાંજી સં. ૧૫૩૮ થી સં. ૧૫૫૮ વીસ વરસ રાજ્ય કર્યું.

રાવ સુરજમલ—રાવ ભાંજી પછી તેનો કુંવર સુરજમલ ગાદી ઉપર બેઠો તેણે ફક્ત ૧૮ મહીનાજ રાજ્ય કર્યું.

રાવ રાયમલ—રાવ સુરજમલ પછી તેમના કુંવર રાવ રાયમલ ઈડરની ગાદીએ બેઠા પરંતુ તેમની આસ્થાવસ્થાનો લાલ લઇ તેના કાકા ભીમદેવે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકી પોતે સં. ૧૫૬૬માં ગાદી ઉપર બેઠા.

રાવ ભીમદેવ—રાવ રાયમલને ગાદીએથી ઉઠાડી પોતે ગાદી

ઉપર બેઠા પછી અમદાવાદના સુખાની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ સાબરમતી સુધીનો કબજો કરવા માંડ્યો તેમાં સુખા સાથે લડાઈ થઈ તેમાં સુખાની હાર થવાથી બાદશાહ મુજફ્ફરશાહ ઇડર ઉપર બારે ફોજ સાથે ચઢી આવી ઇડરનો કબજો કર્યો હતો પછી રાવે બે લાખ રૂપિયા નજર કર્યા ત્યારે પાછો ઇડરનો કબજો સોંપ્યો હતો.

રાવ ભીમદેવ સં. ૧૫૬૬ થી સં ૧૫૭૧ સુધી વરસ પાંચ રાજ્ય કર્યું હતું.

રાવ ભારમલ—રાવ ભીમદેવ પછી તેનો કુંવર રાવ ભારમલ ઇડરની ગાદીએ બેઠો પણ રાયમલ ચીતોડ જઈ રાણા સંગની કુંવરી સાથે પરણી તેની મદદથી ઇડરનો કબજો કર્યો પણ ભારમલે બાદશાહ પાસે જઈ અરજ કરવાથી બાદશાહની ફોજ લઈ આવી ઇડરનો કબજો પાછો કર્યો.

રાણા સંગે એક વખત ઇડર ઉપર ચઢાઈ કરી ભારમલને નસાડી મુક્યો પરંતુ પાછો લાવી તેણે ગાદી ઉપર બેસાડી તેની સાથે લઈ અહમદનગરના કીલ્લા ઉપર ચઢાઈ કરી સુખાને નસાડી મુકી કબજો કર્યો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૫૨૦માં મુજફ્ફરશાહે ઇડર ઉપર પાછી ચઢાઈ કરી અહમદનગર કીલ્લાનો તથા ઇડરનો કબજો લીધો તેથી ભારમલ નાસી ગયો ને ૧૫૬૬ માં સરવાણુ ગામમાં મરણ પામ્યો અને ઇડરની ગાદી મુસલમાન સુખાના કબજે રહી. રાવ ભારમલે સં. ૧૫૭૧ થી સં. ૧૫૯૭ સુધી ૨૮ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું.

રાવ પુજો બીજા—રાવ ભારમલના કુંવર રાવ પુજાએ મુસલમાની અમીરોને સારી મદદ કરવાથી તેમણે ઇ. સ. ૧૫૪૪માં તેને ફોજની મદદ આપી તેથી રાવ પુજો ફોજ લઈ ઇડરના સુખા ઉપર ચઢાઈ કરી તેને કાઢી મુકી ઇડર તથા અહમદનગરના કીલ્લાનો

કબજે કરી લીધો. રાવ પુજો સં. ૧૫૯૯ થી ૧૬૦૮ સુધી વરસ ૬ નવ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો.

રાવ નારાયણદાસ—રાવ પુજ પછી તેનો કુંવર રાવ નારાયણદાસ ઇડરની ગાદી એ બેઠો ઇ. સ. ૧૫૭૩માં તથા ફરીથી સં. ૧૫૭૬માં રાવ નારાયણદાસે ખંડણી આપવા માટે વાંધો બતાવી બંડ ઊઠાવવાથી આદશાહની ફોજે તેના ઉપર ચઢાઇ કરી તેને નસાડી ઇડરની રાજ્યધાની મુસલમાનોએ કબજે કરી લીધી.

રાવ નારાયણદાસનો પુત્ર રાવ વીરમદેવ ઘણો બહોશ અને પરાક્રમી હતો તેથી તેને સાથે લઇ નારાયણદાસ દીલ્હીના આદશાહ પાસે ગયો ત્યાં એક વખતે દીલ્હીમાં પાંજરામાંથી એક વાઘ છુટી ગયેલો તેને મારી નાખવામાં વીરમદેવે ઘણી બહાદુરી બતાવવાથી આદશાહ ખુશ થઇ તેની માંગણી મુજબ ઇડરની ગાદી તેના પીતા નારાયણદાસને ઇ. સ. ૧૫૭૮માં પાછી સોંપી. નારાયણદાસ સં. ૧૬૦૮ થી સં. ૧૬૩૫ સુધી વરસ ૨૭ રાજ્ય કર્યું.

રાવ વીરમદેવ—રાવ નારાયણદાસ પછી તેનો કુંવર રાવ વીરમદેવ ઇડરની ગાદી ઉપર બેઠો. આ વીરમદેવ બહુજ બહાદુર અને ઉદાર દીવનો હતો તેણે ભાટ ચારણ વીગેરેને ખુબ નસાવ્યા કરી કીર્તી મેળવી હતી. રાવ વીરમદેવ ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપનો ભાંજોજ થતો હતો તેણે ઘણી જગીરો ઉપર ચઢાઇ કરી તેમને નમાવ્યા હતા. રાવ એક વખત ગુજરાતના આદશાહનો શાહજહાં મીરઝા રેવા તટે ફરતો ફરતો ગયો હતો અને રાવ વીરમદેવ પણ તે વખતે યાત્રાએ રવાના થયો હતો, ત્યાં શાહજહાં માટે લાવેલી ગાયો કસાઇ-ઓના રાવે જખરાઇથી છોડાવવાથી તે માટે બન્ને વચ્ચે લડાઇ થઇ તેમાં શાહજહાંની હાર થઇ તેથી તેણે અમદાવાદ આવી આદશાહ

પાસેથી મદદ લેઈ ઇડર ઉપર ચઢાઈ કરી બાદશાહની ફોજ સાંમે છ માસ સુધી ટક્કર ઝીલી પણ તે વધારે હોવાથી આખરે ત્યાંથી નાશી જવું પડ્યું તેથી ઇડરનો કબજો મુસલમાનોએ કર્યો ઇડર ઉપર મુસલમાનોનો કબજો વધારે મુદત રહેવાથી છેવટે રાવે નજરાંણુ આપી ગાદી પાછી સોંપવા શાહજહાને ઘણી રીતે સમજાવ્યો પરંતુ તેણે નહી માનવાથી છેવટે શાહજહાને મારી નાંખવાનો વીચાર કરી તેને બંને હાથથી તેનું ગળુ પકડી દબાવી શાહજહાને લઈ બારી વાટે નીચે કુદી પડ્યા તેથી શાહજહાને મરણ પામ્યો. આ બખર મુસલમાની ફોજને પડતાં તે ત્યાંથી નાશી ગઈ અને ઇડર મુલકનો કબજો પાછો રાવે કરી લીધો.

રાવ વીરમદેવે પોતાના ઓરમાનભાઈ રાયસીંહજીને પ્રથમ મરાવી નાંખેલ હોવાથી તેમની બહેનના મનમાં રાવ વીરમદેવજી ઉપર બહુજ રોષ હતો આ બહેન જયપુરના માહારાજ સાહેબ સાથે પરણાવેલાં હતાં. જ્યારે રાવ વીરમદેવ કાશીની યાત્રાએ ગયા હતા ત્યારે તેમને પાછા ફરતાં જયપુરમાં મહેમાન તરીકે બોલાવી બહેને ઘણી ખાતર તવજ્જન કરી અને સારો પ્રેમ દેખાડ્યો પરંતુ અંતઃકરણથી પોતાના ભાઈ માટે દાજ હોવાથી રાવ વીરમદેવને રવાના થતી વખતે ઝેરથી તૈયાર કરાવેલો પોશાક ભેટ કર્યો આ પોશાક લઈ રાવ ઇડર આવવા રવાના થયા અને જ્યારે બીલોડા મુકામે આવ્યા ત્યારે તે પોશાક પહેરવાની ઇચ્છા થઈ અને પોશાક પહેર્યો કે તુરતજ તેની એકદમ અસર થઈ રાવ મરણ પામ્યા. આ રાવ વીરમદેવને બીલોડાના દરવાજાની બહાર ટેકરી ઉપર અગ્ની સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

રાવ કલ્યાણમલ—રાવ વીરમદેવને કંઈ મંતાન નહોતું તેથી સવ નારાયણદાસના પાંચ કુંવર ગોપાલદાસ, કલ્યાણમલ,

કેશવદાસ, શામલદાસ અને પ્રતાપસીંહ એ રાવ વીરમહેવના મૃત્યુ વખતે હયાત હતા તેથી રાવ વીરમહેવ પછી ગોપાલદાસ હકદાર હોવાથી તેમને ગાદી ઉપર બેસાડવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ તે મૃદુર્તાના દીવસે પોશાક પહેરવામાં અને પહેરવામાંજ વખત વીનાડી દેવા લાગ્યાથી અને તેમના નાના ભાઈ કલ્યાણમલ ઉદેપુરથી તે વખતે આવી પહોંચવાથી અધાએ મળી મૃદુર્તાના ટાઇમે તેમને ગાદી ઉપર બેસાડી દીધા તેથી ગોપાલદાસ નાસી દીલ્હી જઈ બાદશાહની ફેજ લેઈ ઇડર ઉપર ચઢી આવતાં રસ્તામાં માંડવા ગામ મારી પોતાને તાબે કરી લેવાથી માંડવાનો લાલમીયાં ગોપાલસીંહની ફેજ આગળ રવાના થયા પછી પાછળથી આવી અચાનક હલ્લો કરવાથી તેમાં ગોપાલસીંહના કેટલાક માણસો સાથે તે પોતે મરણ પામ્યા આ ગોપાલસીંહના કુંવર અજયસીંહ તથા હરીસીંહ કરીને બે જણા હતા તેમણે વલાસણુ. ગામ વસાવ્યું અને આસપાસનો મુલકદખાવી પોતાને કબજે કર્યો અને બન્ને ભાઈઓએ બે ભાગે જગીર વહેંચી લીધી તે વલાસણુનો નાનો તથા મોટો ગીરાસ કહેવાય છે. વલાસણુ સને ૧૬૬૫ માં વસાવ્યાનું જણાય છે.

રાવકલ્યાણમલે રાજઆતમાં પાનરવા, પાહાડા, જવાસ, જુડા, ખાટીઆ, વલેચા અને ખીજ પ્રગણાઓ મેવાડ દરબારે પોતાના તાબે કરી લીધા હતા તે લડીને પાછા પોતાને કબજે કર્યા અને તરસંગમા ઉપર ચઢાઈ કરી તેના કબજે કર્યો હતો.

આ રાવ કલ્યાણમલ સંવત ૧૬૫૩ થી ૧૭૦૦ સુધી લગભગ ૪૭ વરસ રાજ્ય કરી દેવલોક પામ્યા.

રાવ જગન્નાથ—રાવ કલ્યાણમલ પછી તેમના પુત્ર રાવ જગન્નાથ સં. ૧૭૦૦ માં ઇડરની ગાદીએ બેઠા.

રાવ સોનીગઢએ ઇડર રાજ્યનો કબજો કર્યો ત્યારથી તે રાવ કલ્યાણમલના વખત સુધી મહીકાંઠાનો આખો પ્રદેશ તથા કપડવંજ, વીજપુર, વીસનગર, અને ખેરાલુ વીગેરે પ્રગણાઓ કે જે હાલ ગાયકવાડ સરકારના તાબામાં છે તે પ્રગણા તથા ઉત્તર તરફ મેવાડ સુધી અને પૂર્વે ડુંગરપુર સુધીનો મુલક ઇડર રાજ્યના કબજે હતો અને તે વખતે ઇડર રાજ્યની કુલ ઉપજ લગભગ ચાલીસ લાખ રૂપિયાની હતી. આ વખતે તલ ઇડરની વસ્તી ૫૦ પચાસ હજાર ધરની હતી જેમાં મુખ્ય વસ્તી નાગર બ્રાહ્મણોની હતી અને તેમના ઘર લગભગ ૧૭ હજાર ઉપરાંત હતા. તે શીવાય બીજી અન્ય વર્ણની વસ્તી હતી. તે વખતે આ દેશ ધન ધાન્યથી ભરપૂર ઉત્તમ રીતે આબાદ હતો.

આ રાવ જગન્નાથ સ્વભાવનો ધણોજ કુર સ્ત્રીલંપટ અને હદ ઉપરાંત લોભી હોવાથી તેના વખતમાં વસ્તી કંટાળી જઈ ઇડરથી નાશી જવા લાગી હતી અને રાજ્યની ઉપજ પણ ઘટી ગઈ હતી.

ઇડર ઉપરની ખંડણી અમદાવાદના સુબાને ત્યાં ભરવામાં આવતી તે માટે વડોદરાનો વૈતાલ નામનો ભાટ જેને બાદશાહ તરફથી રાવનો ખીતાબ હતો તે ખંડણી માટે જમીન થતો હતો અને તે પોતાની પાસેથી ખંડણી વસુલ ભરી પછી ધીમે ધીમે ઇડરના રાવ પાસેથી વસુલ લેતો. આથી ભાટનું ધણું લેણું ઇડર પાસે થઈ ગયું હતું તેથી તે કુઆવવાની ખાતર એક વખતે વૈતાલ ભાટ ઉપર દારી ઉપર બળાતકાર કર્યો. આરોપ મુઠી તેને ઇડરમાંથી કાઢી મૂક્યો તેનો બદલો લેવા માટે બારોડે દીલ્હી જઈ બાદશાહને અરજ કરી, શાહજહા મુરાદ સાથે પાંચ હજાર સ્વારો

લેખ ઇડર ઉપર ચઢાઇ કરી રાવને નસાડી મુકી ઇડરનો કબજો કરી લીધો તેથી રાવ નાસી પોલોમાં ચાલી ગયા ત્યાંજ સંવત ૧૭૧૩ માં મરણ પામ્યા.

રાવ પુળજી ત્રીજા—રાવ જગન્નાથના કુંવર રાવ પુળજી મુસલમાનો ઉપર બહારવટે નીકળ્યા, બાદ દીલ્હી જઇ બાદશાહ પાસે નોકર રહી તેમને ખુશી કરી ઇડરની ગાદી સોંપવા હુકમ કરાવ્યો પરંતુ જયપુરના રાજાનું રાવ વીરમદેવ ઉપર વેર હતું તે બાદ કરી બાદશાહને ઉધુ સમજાવી રાવપુળજીને પકડવા હુકમ કર્યો તેથી તે ત્યાંથી નાશી પોતાના મોસાળ ઉદેપુર ગયા અને ત્યાં જઇ રાણાજીની મદદ લેઇ ઇડર ઉપર ચઢી આવી ઇડરના સુબા સૈયદ હાથ પાસેથી સં. ૧૭૧૪ અને સને ૧૬૫૮ માં ઇડરનો કબજો કરી લીધો.

રાવપુળજીને અરજણદાસ નામનો એક નાનો બાઇ હતો તેણે રાજ્ય તૃણા થતાં લોભને વશ થઇ થોડી મુદત બાદ રાવ પુળજીને ઝેર દઇ દગાથી મારી નાંખી પોતે ઇડરની ગાદી ઉપર બેઠો. રાવ પુળજીએ ફક્ત એકજ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

રાવ અરજણદાસ—રાવ અરજણદાસને ગાદીએ બેઠાને એક વર્ષ પછી પુર ન થયું તેવામાં સરદાર હાથે દીલ્હી જઇ બાદશાહની ફાજ લઈ ઇડર મુલક કબજે કરી લીધો આથી રાવ નાસી ધામોદની નાલમાં જઈ રહ્યા.

રાવ ધામોદ હતા તે વખતે દેવલીયા પરતાપગઢના, વાંસવાડાનો તથા લુણાવાડા અને ડુંગરપુરના એ ચાર રાજકુમારો અમદાવાદથી પોતાના રાજ્યમાં જતા હતા તેમની પાસે પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારની ફાજ હતી તેથી રાવે ઇડરનો કબજો અપાવવા માંગણી કર્યાથી

તેઓ મળી પ્રથમ રણાસણ ઉપર ચઢાઈ કરી પરંતુ ત્યાં બધા રેવરો ભેગા થઈ સામનો કર્યો તેમાં રાવ અરજણદાસ તથા ચારે રાજકુમારો ફોજના આગળ હોવાથી તેમાં રાવ અરજણદાસ તથા દેવલીયા પરતાપગઢ, હુણવાડા અને ડુંગરપુરના રાજકુમારોને ગોળીઓ વાગવાથી તેઓ તુરંતજ મરણ પામ્યા અને વાંસવાડાનો રાજકુમાર તેમની લાશો તથા ફોજ લઈ નાસી ધામોદ ગયો અને ત્યાં લાશોને અગ્ની સંસ્કાર કર્યો.

અરજણદાસનો કુંવર પાંચ વરસનો નાનો હતો તેને વાંસવાડા કુંવર વાંસવાડે લઈ ગયા ત્યાં તેમના જીવક માટે ટુટીઆ બંધ પટ્ટો કાઢી આપ્યો કે જે હાલ પણ તેમના વંશજના કબજામાં છે. રાવ અરજણદાસ સં. ૧૭૧૪થી સં. ૧૭૧૫ સુધી એક વરસ રાજ્ય કર્યું.

રાવ ગોપીનાથ—રાવ અરજણદાસના મરણ પછી રાવ જગન્નાથનો ભાઈ ગોપીનાથ મુસલમાનો ઉપર બહારવટે નીકળ્યો અને હુટફાટ કરવા લાગ્યો તેથી સૈયદ હાથાએ ખારોટોને વચ્ચે રાખી સમાધાન કરી રાવ ગોપીનાથને જીવારકનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો પરંતુ તેથી સૈયદ હાથાના વખત સુધી રાવે જીવકમાં ગુજરાન કર્યો પરંતુ સૈયદ હાથાની બહલી થઈ કમાલખાંન નામે સુબો આવવાથી અને તે આજસુ તથા વ્યસની હોવાથી તેનો લાભ લઈ રાવ ગોપીનાથે ફોજ એકઠી કરી ઈડર મુલકનો કબજો કરી લીધો.

પરંતુ રણાસણ ઠાકોરે રાવ ગોપીદાસના ભાઈ અરજણદાસને મારી નાંખેલ હોવાથી તેના મનમાં ધારતી લાગી કે પોતાના ભાઈનું વેર વાળવા રાવ સતાવશે તેથી તે ગુજરાતના બાદશાહ પાસે જઈ ઉલટું મુલતુ સમજાવી ગુજરાતના સુબાની ફોજ લેઈ ઈડર ઉપર ચઢાઈ કરી તેથી રાવ ઈડરમાંથી નાશી જઈ કલનાથ મહાદેવના

મંદીરમાં સંતાપ ગયો અને ત્યાંજ અગ્નીજ્વાળ વગર મરણ પામ્યો અને ઇંડર ઉપર બાદશાહનો સુખો હકુમત ભોગવવા લાગ્યો.

રાવ ગોપીનાથ પાંચ વરસ રાજ્ય કરી સંવત ૧૬૨૦ માં મરણ પામ્યા.

રાવ ચંદ્રસીંહ — રાવ ગોપીનાથના કુટુંબના તમામ માણસો સરવાળુ ગામે જઈ રહ્યા તેમાં રાવનો કુંવર કરણસીંહ જીવતાં સુધી સરવાળુમાંજ રહ્યો તેણે ગાદી ભેળવવા યત્ન કર્યો નહી. કરણસીંહને કુંવર ચાંદા અને ચંદ્રસીંહ નામે બે કુંવર હલવદવાળી રાણીને થયા અને દાંતાવાલી રાણીને માધવસીંહ નામનો કુંવર થયો. માધવસીંહને અડેરણુ ગામ જીવકમાં મળ્યું તેથી તે ત્યાંજ રહ્યો અને મોટો થયા પછી બાદશાહની ફેજ સાથે લડી વેરાવર પટ્ટે દબાવી ત્યાં ગાદી સ્થાપી તેમના વંશજો હાલ પણ ત્યાંજ જગીર ભોગવે છે.

કરણસીંહનો મોટો પુત્ર ચાંદસીંહ સરવાળુ ગામે મોટો થયો, ત્યારે તેને તેના સગંધી પૈકી રાવમાન તથા ગોવીંદરાઠોડ મળ્યા અને તેમની મદદથી સં. ૧૭૭૪ ઇ. સ. ૧૭૧૮ માં મુસલમાન કીલોદારને કાઢી મુકી ઇંડરની ગાદી કબજે કરી.

આ રાવચંદ્રસીંહ ઘણાજ ખીકણ અને ધાખરા દીલના હતા. તેઓ રાજ્યકાર્યથી કંટાળી ગયા હતા તેથી તેઓ વલાસણા ઠાકોર સરદારસીંહને રાજ્યકારભાર સોંપી પાટીએ ગયા અને ત્યાંથી તેઓ પોજોના પઢીઆર રાવની કુંવરી સાથે પરણેલા હોવાથી પોજો જઈ ત્યાંથી કાશીએ જવાનું બહાનું કાઢી તેમના સસરા પોજોના રાવને સરસાઉ ગામે બોલાવી તેમને તથા તેમના માણસોને દારૂ પાઈ મારી નાખી સંવત ૧૭૮૩ માં પોજોની ગાદી ઉપર બેઠા. તેમના વંશજો હાલ પણ પોજોની ગાદી ઉપર છે.

સરદારસીહ—રાવ ચાંદાના ગયા બાદ થોડી મુદત રાવના નામથી ઇડરનો કારભાર સરદારસીહે ચલાવ્યો. પરંતુ પછીથી તે ઇડરની ગાદી ઉપર બેસી સ્વતંત્ર પછે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. પાછળથી તેના કારભારી વડોદરાના બાબા પંડીતે ઇડરના કસબાનીઓ સાથે મલી જઈ સરદારસીહને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વાતની ખબર સરદારસીહને પડવાથી તે ત્યાંથી નાસી વલાસણે ચાલ્યો ગયો.

ઇડર ઉપર સરદારસીહનો અમલ સંવત ૧૭૮૩ થી સંવત ૧૭૮૫ સુધી બે વરસ રહ્યો બાદ બાબા પંડીત અલમદાવાદના બાદશાહના સુબાને બારે નજરાંણુ આપી ઇડરનો કારભાર પોતાના નામથી ચલાવવા લાગ્યા.

બાબા પંડીત—બાબા પંડીતના સલાહકાર કસબાતીઓ થઇ પડ્યા અને તેઓ દેસાઇઓને હેરાન કરવા માંડ્યા તેથી દેસાઇઓ ઇડરની ગાદીએ લાયક રાજાને બેસાડવા નિશ્ચય કર્યો પછી જોધપુરના પ્રખ્યાત મહારાજ અજીતસીંહજીના પુત્ર માહારાજ આણંદસીંહજી જેઓ વખે નીકળેલા હતા તેમને પોશીનાની નાલમાં મળ્યા અને અરજ કરી પછી મહારાજ આણંદસીંહજી ઇડર ઉપર ચઢાઈ કરી બાબા પંડીતને કાઢી મુકી સંવત ૧૭૮૭ ની સાલમાં ઇડરની ગાદીએ બીરાજ્યા.

રાઠોડ વંશ.

માહારાજ આણંદસીંહજી—જોધપુરના પ્રખ્યાત માહારાજ અજીતસીંહજી ધણાજ શુરવીર, ધર્મચુસ્ત તથા પરાક્રમી હતા. તેમને મુસલમાનોથી લડવાના ધણા પ્રસંગો આવ્યા હતા, માહારાજ અજીતસીંહજીએ દીલ્હીમાં સાત શાહજાદાઓને ગાદી ઉપર બેસાડી ઉઠાડી

મુક્યા હતા વળી તેમણે દીલ્હી માંહેની કેટલીક મસજીદો પડાવી નાંખી હીંદુ દેવળોની સ્થાપના કરી હતી. દીલ્હીના બાદશાહ માહારાજ અજીતસીંહજીથી ઘણા ડરતા હતા તેથી તેમને મરાવી નાંખવાના પ્રયત્ન કરતા હતા. એક વખતે માહારાજ અજીતસીંહજીના જેષ્ઠ પુત્ર અબેસીંહજી કે જેઓ દીલ્હીમાં બાદશાહ પાસે નોકરીમાં હતા તેમને ઉધુ ચતુ સમજાવી તેમના નાના ભાઈ વખતસીંહજી ઉપર કાગળ લખાવી માહારાજ અજીતસીંહજીને મરાવી નાંખ્યા હતા.

માહારાજ અજીતસીંહજી દેવલોક પામ્યા ત્યારે તેમને અબેસીંહજી, વખતસીંહજી, આણંદસીંહજી, રાયસીંહજી તથા કીશોરસીંહજી એ પ્રમાણે પાંચ કુવરો હતા તેમાંથી અબેસીંહજી જોધપુરની ગાદીએ ખીરાળ્યા.

માહારાજ આણંદસીંહજી તથા રાયસીંહજી અને કીશોરસીંહજી એ ત્રણે કુંવરોને રાણી ચોવાણીજી તથા ભાટીયાંણીજી એ સતી થવા નીકળ્યા ત્યારે પોતાની સાથે ક્ષીધા અને સતી થતી વખતે રોઈચાના ચહુવાણ માંનસીંહજી કે જે માહારાજ આણંદસીંહજીના મામા થતા હતા તેમને તથા કુંવર જોરાવરસીંહજી અને દેવીદાસજી વીગેરે જે સરદારો હાજર હતા તેમને ત્રણે કુંવરોને સોંપત કરી સતી થઈ.

નાના કુવરોને માહારાજ સાહેબ મારી નાખશે તે ડરથી આ ત્રણ કુવરોને લેઈ સરદારો બહારવટે નીકળ્યા અને મારવાડના મુલકમાં લુટફાટ ઘણી કરવા લાગ્યા. માહારાજ અબેસીંહજીએ તેમને પકડવા ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા તેમાં ઘણીવાર માહારાજની ફેજ સાથે લડાઈઓ થઈ પરંતુ તેઓ હાથ આવ્યા નહીં અને દીવસે દીવસે વધારેને વધારે લુટફાટ કરી તેમને સતાવવા લાગ્યા.

જ્યારે મહમદ બાદશાહે માહારાજ અજીતસીંહજીને મરાવી નાંખ્યા અબેસીંહજી પાસેથી કાગળ લખાવ્યો હતો ત્યારે તે કામના બદલામાં

જોધપુર અને ઇડર રાજ્યના નવ મહોરા અમેસીહજીના નામે તથા નાગોરના નવ મહોરા વખતસીહજીના નામે લખી આપવા બાદશાહે વચન આપેલ હતું તેથી માહારાજ અમેસીહજીએ તે વચન મુજબના જોધપુર ઇડર અને નાગોરના નવ મહોરા દીક્ષીથી લખાવી મંગાવી લીધા, જ્યારે માહારાજ આણંદસીહજી વીગેરે તરફથી મારવાડ મુલકમાં ઘણી લુટફાટ થવાથી અને કીલ્લાઓ કબજે કરતા હોવાથી આખરે તેમને ઠાળે પાડવા સારૂ જીજ સરદારે વીગેરેની સલાહથી માહારાજ અમેસીહજીએ ઇડર રાજ્યના નવ મહોરા માહારાજ આણંદસીહજી તરફ મોકલ્યા. આ વખતે માહારાજ આણંદસીહજી આડાવલે ડુંગરોમાં હતા તેથી ઇડર રાજ્યનો કબજો કરવા વીચાર રાખ્યો.

આ બાબુ ઇડરમાં બાદશાહ મુરાદ તરફથી ઇડરની સુબેદારી ઉપર બહો પંડીત હતો અને તેના વખતમાં કર્યાનીઓનું જોર વધારે હતું અને દેશાધ્યોની પડતી હતી તેથી તેઓ સંવત ૧૭૮૫ ઇ. સ. ૧૭૨૯ માં ઉદાવત લાલસીહ કે જે બોરસદના નવાબની નોકરીમાંથી પોતાના વનન મારવાડ જતાં રસ્તામાં ઇડરમાં મુકામ કર્યો હતો તેમને મળી ઇડર કબજે કરવા કહ્યું હતું તેમણે તે બાબતની ના પાડી. માહારાજ આણંદસીહજીને લાવવા કહેવાથી દેશાધ્યો લાલસીહ સાથે આડાવળે આવી માહારાજ આણંદસીહજીને મળ્યા અને અરજ કરી.

માહારાજ આણંદસીહજીનો તો પ્રથમથીજ ઇડર આવવાનો વીચાર હોવાથી પછી તેઓ બધાને સાથે લઈ પોતે ઇડર આવ્યા. આ વખતે પોતાની પાસે ચઢવાંણ માનસીહ, જોધા મોકમસીહ, અદેરામજી, કુપાવત અમરસીહ, ચઢવાંણ જોરાવરમલ ચાંપવત સવાઈસીહ ચાંપવત માંનસીહ ચાંપાવત પ્રતાપસીહ ચાંપાવત જીવણસીહ વીગેરે સરદારો હતા અને રોહીડા મુકામથી આગલોડના હાથીજી અરજણસીહજી

તથા માંણસાના ચાવડા પરતાપસીહ તથા પેથાપુરના વખતસીહ પણ સામેલ થયા.

માહારાજ આણંદસીહજીના નાના ભાઈ કીશોરસીહજીએ ભાઈઓ સાથે રહેવાનું પસંદ ન કરી સ્વતંત્ર જગીર સંપાદન કરવા સારૂ રજા લેઈ છુટા પડી પોતાના મોસાળે ગયા ત્યાં ફોજ એકઠી કરી. ગોડ લોકો સાથે લડાઈ કરી રાજગઢ રાજ્ય કબ્જે કરી રાજ્ય કરવા લાગ્યા તેમના વંશજો હજી પણ ત્યાં રાજ કરે છે.

માહારાજ આણંદસીહજીને ઘણી ફોજના જમાવ સાથે આવતા જોઈ બહો પંડીત બીકથી નાશી ગયો એટલે સંવત ૧૭૮૭ સને ૧૭૩૧ ના ફાગણ સુદી ૭ ના રોજ માહારાજ આણંદસીહજી ઇડરનો કબ્જો કરી પોતે ઇડરની ગાદી ઉપર બીરાજ્યા.

માહારાજ આણંદસીહજીના રાજ્ય અમલમાં ઇડર રાજ્ય તાબામાં ઇડર, અહમદનગર, મોડાસા, ખાયડ, હરસોલ, પ્રાંતીજ અને વીજપુર એ રીતે સાત મહાલો હતા.

માહારાજ આણંદસીહજીને ગાદી બીરાજ્યાને બે વરસ થયા બાદ બોરસદના નવાબના રાજ્યમાં ગાયકવાડી પગ પેસારો કરવાથી માહારાજ રાયસીહજીને ફોજ લઈ બોરસદ નવાબની મદદે મોકલ્યા. તેમ બીજા ઘણા સરદારો પણ રાયસીહજી સાથે ગયા હતા તેથી માહારાજની પાસે ફોજ થોડી હતી, આ તકનો લાભ લેઈ રહેવરોએ પોળોના રાવની ફોજની મદદથી ઇડરના કસ્યાતીઓને ફોડી ઇડર ઉપર હલ્લો કર્યો. આ વખતે માહારાજ આણંદસીહજી પાસે ફોજ ન હોવાથી પોતે કીલ્લો છોડી પોતાના કુવરસીવસીહજીને તથા રાણીઓ વીગેરે કુટુંબને રોહીડા તરફ રવાના કરી પોતે ધાંટીના દરવાજા તરફ થોડાક સવારો સાથે નીકળી પડ્યા. પરંતુ ત્યાં રહેવર સ્વારોની ટુકડી

સાથે ભેટો થતાં તેમાં પોતાને ઘણા જન્મ થયા અને તેથી ધાંટીના દરવાજા પાસે “આસાડાબી”ની વાવ છે ત્યાંજ પોતે સ્વર્ગવાસ કર્યો અને ઇંડરનો કબજો રહેવરોએ રાવ સાથે મળા કરી લીધો.

આ ખબર માહારાજ રાયસીહજીને ખોરસદમાં મળ્યા તેથી તેઓ ઘણા દીલગીર થયા બાદ પોતે ત્યાંથી રવાના થઇ બીજા જગીરદારો, તથા કરખાતીઓને ફેડી, મારવાડીઓ તથા મરાઠાઓ બીલો વીગેરેની મદદ લઇ ઇંડર ઉપર હલ્લો કર્યો અને તેમાં ઘણા રહેવરો તથા કરખાતીઓને મારી નાખી ઇંડરનો ફરીથી કબજો કર્યો અને માહારાજ આણંદસીહજીના કુવર સીવસીહજીને તથા બીજા કુટુંબને રોહીડાથી ઇંડર ખોલાવી લઇ કુવર સીવસીહજીને ઇંડરની ગાદી ઉપર બેસાડી તેમની નાની વયના લીધે માહારાજ રાયસીહજી કારભાર ચલાવવા લાગ્યા.

માહારાજ સીવસીહજી—માહારાજ સીવસીહજીનો જન્મ સંવત ૧૭૬૧ માં થયો હતો અને તેઓ ફક્ત છ વરસની ઉંમરમાંજ ગાદી ઉપર બીરાજ્યા હતા.

માહારાજ આણંદસીહજી અને રાયસીહજી માહારાજ અગ્રત-સીહજીના સ્વર્ગવાસ પછી જોધપુરથી વખે નીકળ્યા ત્યારથી તે ઇંડરનું રાજ્ય સંપાદન કર્યું ત્યાંસુધીમાં જે જે સરદારો અને રજપુતોએ નોકરી ઉઠાવી હતી તેના બદલામાં જીવારક માટે ચોગ્ય પદ્ધતિ તથા ગામો માહારાજ આણંદસીહજીનો સ્વર્ગવાસ થયાથી અપાર્થ શક્યા નહોતા તેથી સંવત ૧૭૯૭ ઇ. સ. ૧૭૪૧ માં.

૧ ચાંદરણી પટો—ચાંપાવત સવાઇસીહને.

૨ મુડેટી પટો—ચુવાંજી માંનસીહને.

૩ મહુનો પટો—ચાંપાવત પ્રતાપસીહને.

૪ ગાંધીઓલ પટો—જેતાવત અદેસીહને.

૫ ટીટોઇ પટો—કું'પાવત અમરસીહને.

૬ વડીઆવીર પટો—કું'પાવત આદરસીહને.

૭ મેઢાસણુ પટો—જેધા ઇદ્રસીહને.

૮ ભાંણુપુર પટો—ઉદાવત લાલસીહને.

એ રીતે આઠ પટા આંપાવત સવાઇસીહ ચહુવાંણુ માનસીહ વીગેરે આઠ સરદારોને તેમની લાયકાત મુજબ નોકરી કરવાની શરતે આપવામાં આવ્યા હતા. માહારાજ રાયસીહજીએ રાયગઢમાં તથા મોડાસામાં કીલ્લા બંધાવ્યા હતા. અને પોતે પોતાના કબીલા સાથે રાયગઢમાં રહેતા હતા. માહારાજ રાયસીહજીનો સ્વર્ગવાસ સંવત ૧૮૦૬ માં રાયગઢ મુકામે થયો હતો.

માહારાજ સીવસીહજી ઇડરની ગાદી ઉપર ૫૨ વરસ રાજ્ય કરી સંવત ૧૮૪૮ ની સાલમાં દેવલોક પામ્યા. તેમની પછી તેમના મોટા કુવર ભવાનસીહજી ઇડરની ગાદી ઉપર બીરાજ્યા.

માહારાજ શીવસીહજીને ૧ ભવાનસીહજી, ૨ સંગ્રામસીહજી, ૩ જલમસીહજી, ૪ અમરસીહજી, અને ૫ ઇદ્રસીહજી એ રીતે પાંચ કુવરો હતા.

માહારાજ ભવાનસીહજી—માહારાજ ભવાનસીહજીનો જન્મ સંવત ૧૮૧૨ની સાલમાં થયો હતો અને સંવત ૧૮૪૮ની સાલમાં ૩૬ વરસની ઉંમરે ગાદી ઉપર બીરાજ્યા હતા પરંતુ બીમારીના સમયે ફક્ત બાર દીવસજ રાજ્ય કરી દેવ લોક પામવાથી તેમના પાટવી કુંવર ગંભીરસીહજી ઇડરની ગાદીએ બેઠા.

માહારાજ ગંભીરસીહજી—માહારાજ ગંભીરસીહજીનો જન્મ સંવત ૧૮૩૫ ઈ. સ ૧૭૭૬ની સાલમાં થયો હતો અને સંવત

૧૮૪૮ ના ફાગણ વદી ૧૧ ના રોજ ૧૩ વરસની ઉમરે ઈંડરની ગાદી ઉપર બેઠા.

માહારાજ સંઘ્રામસીંહજી, મહારાજ જલમસીંહજી અને માહારાજ અમરસીંહજી એ ત્રણે ભાઈઓ ઈંડરથી નીકળ્યા તેમાં સંઘ્રામસીંહજીએ અમનગરમાં અને જલમસીંહજીએ મોડાસામાં તથા અમરસીંહજીએ ખાયડમાં જઈ પોતાની ગાદી જમાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા, એવા ભાઈ ઈંડરસીંહજી આંખે દેખતા નહોવાથી પાછળથી તેમને જીવારકમાં સુવર પટો મળ્યો.

માહારાજ સંઘ્રામસીંહજી પછી અમનગરની ગાદી ઉપર તેમના કુંવર કરણસીંહજી બેઠા. તેમને પ્રથીસીંહજી તથા તખ્તસીંહજી બે કુંવરો હતા. જેમાં પ્રથીસીંહજી મોડાસે દત્તક જવાથી માહારાજ તખ્તસીંહજી અમનગરની ગાદી ઉપર ખીરાજ્યા અને જ્યારે જોધપુરના માહારાજ માંનસીંહજી ખીન પુત્રે દેવલોક પામ્યા ત્યારે માહારાજ તખ્તસીંહજી અમનગરથી જોધપુર જઈ ત્યાં દત્તક તરીકે ગાદી ઉપર ખીરાજ્યા.

માહારાજ ગંભીરસીંહજી ધણાજ બાહાદુર, શુરવીર, અને શુદ્ધ ક્ષત્રી વટની ટેકવાળા હતા તેમજ રોઠોડ વંશને જાજતા તમામ ગુણો સંપન્ન હતા આ માહારાજ શરીરે મજબુત અને પ્રચંડ હતા તેઓ અસલ દેશી પોશાક પહેરતા તથા બખ્તર અને શસ્ત્રો તેમને ધણુ પસંદ હતા.

જે જે સરદારો ભુમીઆ વીગેરે જગીરદારો મગરૂર થઈ સામા થતા હતા તેમને સર્વેને સામ, દામ, દંડ અને બેદથી યોગ્ય શાસન આપી વશ કર્યા હતા.

તેમની કારકીર્દીના મુખ્ય ભાગ પોતાના રાજ્યના સીમાડા

કાયમ કરવાનો તથા પોતાના તાબાના સરદારોને તાબે કરવાનો હતો. તેઓ ધણાજ ધર્મચુસ્ત હતા. તેમણે ધાર્મિક કામોમાં તથા રાજ્યના શ્યામ ધર્માધિપણેથી સારી નોકરી બજાવનારાઓને ધણી જગીરો તથા ગામો બક્ષીસ આપ્યાં હતાં.

માહારાજ ગંભીરસીંહજી સંવત ૧૮૪૮ થી સંવત ૧૮૬૦ સુધી ૪૨ વરસ રાજ્ય કરીને તા. ૧૨ ઑગસ્ટ સને ૧૮૩૩ સંવત ૧૮૬૦ ના શ્રાવણ વદી ૧૧ ને સોમવારના રોજ દેવલોક પામ્યા અને તેમની પછી ઇંડરની ગાદીએ માહારાજ જવાનસીંહજી સાહેબ ખીરાજ્યા.

માહારાજ જવાનસીંહજી—માહારાજ જવાનસીંહજી સા. નો જન્મ સંવત ૧૮૮૮ ના શ્રાવણ સુદી ૪ ના રોજ થયો અને સંવત ૧૮૬૦ ના શ્રાવણ સુદી ૧૧ ના રોજ પોતાની બે વરસની ઉંમરે ઇંડરની ગાદી ઉપર ખીરાજ્યા હતા. માહારાજ જવાનસીંહજી સાહેબની બાલ્યાવસ્થામાં ઇંગ્રેજ સરકારે રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો અને જ્યારે તેઓ ઉંમર લાયક થયા ત્યારે રાજ્યની કુલ્લ સત્તા માહારાજને સોંપી દીધી હતી.

માહારાજ જવાનસીંહજી ધણાજ ચાલાક અને નીપુણ હતા તેમજ ઇંગ્રેજ ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન હતું એવું કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના રાજાઓમાં ઇંગ્રેજ શીખવાની પહેલ માહારાજ જવાનસીંહજી એજ કરી હતી. એમની હોંશીઆરીને લીધે નામદાર બ્રીટીશ સરકારે પોતાની લેજિસ્લેટીવ કૉન્સીલ (કાયદા બાંધનારી મંડળી) માં મેમ્બર તરીકે દાખલ કર્યા હતા અને “આનરેબલ સર” નો માનવંતો કિતાબ આપ્યો હતો. એટલુંજ નહીં પણ ઇ.સ. ૧૮૬૮ માં નામદાર સરકારે તેમને નાઈટ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆનો માનવંતો કિતાબ બક્ષ્યો હતો.

મહારાજ જવાનસીહજી સાહેબને અગીચા તથા અંગલાઓ અંધા-
વવાનો ધણોજ શોખ હતો તેથી ઇડર શહેરના ધુલેટા દરવાજા બહાર
એક મોટા અગીચો તથા અંગલો અંધાવ્યો હતો તથા ઇડરના કીલ્લા
ઉપર અંગલો અંધાવ્યો હતો. તે શીવાય ખેડ, વડાલી, બડાલી, સાબલી
એ ગામોમાં પણ અંગલા અંધાવ્યા હતા. મહારાજ સાહેબે પોતાના
નામથી ઇડરની નજીક જવાનપુરા ગામ વસાવ્યું હતું તેમ ઇડરથી
પૂર્વ દરવાજા તરફનો ડુંગર તોડાવી ઘાંટી અંધાવી અને ઇડરથી હીમ-
તનગર સુધીની જે સડક તેના પુલો પોતે અંધાવ્યા હતા. આ શીવાય
ખેડબ્રહ્માનો તથા શાંમળાજીનો મેળો મહારાજ જવાનસીહજી સાહેબે
શરૂ કર્યો હતો.

આ મહારાજ સાહેબ પોતે જાતે ન્યાયાસને બીરાજી રૈયનને
ન્યાય આપતા હતા તેઓશ્રીએ રાજ્યનો વહીવટ સુધારી ઉત્તમ પાયા
ઉપર આણ્યો અને ખ્રીટીશ ધોરણ પ્રમાણે આ રાજ્યમાં ન્યાયની
અદાલતો સ્થાપી. ધણો સુધારો કર્યો તેમજ વીધોટી વહીવટ ચલાવ-
વાનું બંધારણ શરૂ કર્યું હતું.

આ મહારાજ સાહેબને સ્વામીનારાયણનો પંથ વધારે પસંદ
હતો તેથી ઇડરમાં પોતાના મહેલની સામે સ્વામીનારાયણનું મંદીર
બંધાવ્યું હતું.

આ રાજ્યના મોડાસા, બાયડ અને હરસોલ પ્રગણામાંના કેટ-
લાક ગામો ભાગીલા હતા તેની વહેંચણી કરી મોડાસા અને હરસોલ
ખ્રીટીશ સરકારને સોંપી બાયડ, ચોષલા, ગાબઠ, એ ગામો રાજ્ય
તાબે કર્યા હતા.

આ મહારાજ સાહેબને એકદંર આઠ રાંણીઓ હતી તે પૈકી
રાંણીજી ઝાલજી સાહેબે મહારાજ કેસરીસીહજી સાહેબનો જન્મ

આપ્યો હતો અને રાંછીજી ચુવાંણજી ખીજીએ ત્રણ કુવરીઓને જન્મ આપ્યો તે કુવરીઓ પૈકી બાઇજી ગુલાબજીલાલનું લગ્ન સંવત ૧૯૨૭ ની સાલમાં કોટાના મહારાવ ચતરસાલજી હાઠા સાથે કરવામાં આવ્યું હતું અને તાજજી લાલ તથા કિકી બાઈનું લગ્ન સં. ૧૯૩૮ની સાલમાં ઉદેપૂરના મહારાંણાજી સજ્જનસીંહજી સાહેબ સાથે કરવામાં આવ્યું હતું.

મહારાજ જવાનસીંહજી સા. સં. ૧૯૨૫ ના પોશ સુદ ૧૨ ના. ૨૬-૧૨-૧૮૬૮ ના રોજ ૩૮ વરસની બર યુવાવસ્થામાં દેવલોક પામ્યા હતા.

મહારાજ કેસરીસીંહજી—મહારાજ કેસરીસીંહજીને જન્મ સંવત ૧૯૧૮ ના જેઠ સુદ ૩ ના દીવસે થયો અને સાત વરસની ઉંમરે સંવત ૧૯૨૫ ના પોશ સુદ ૧૨ ના રોજ ઇડરની ગાદીએ ખીરાબ્યા.

મહારાજ જવાનસીંહજી સા. દેવલોક થયા ત્યારે મહારાજ કેસરીસીંહજી સાહેબની ઉંમર ફક્ત ૭ વરસની હતી તેથી તેમની બાલ્યાવસ્થાને લીધે રાજ્ય કારોબાર નામદાર બ્રિટીશ સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો અને જ્યારે મહારાજ સાહેબ ૨૨ વરસના ઉંમરલાયક થયા ત્યારે તા. ૭ જુલાઇ ૧૮૮૨ ના રોજ રાજ્યની કુલ સત્તા તેઓશ્રીને સુપ્રત કરી હતી.

આ મહારાજ સાહેબ સને ૧૮૭૮-૭૯ ની સાલમાં રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે દાખલ થયા અને ત્યાં હુંક મુદતમાં ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી સને ૧૮૮૦-૮૧ માં પોતે કોલેજ છોડી ઘેર પધાર્યા હતા.

મુઆઈના નામદાર ગવરનર સર જેમ્સ ફરગ્યુશન સાહેબ ગુજ-રાતના પ્રવાસે સને ૧૮૮૪ ની સાલમાં નીકળ્યા હતા ત્યારે તા. ૨૧-૧-૧૮૮૪ ના રોજ ઇડર મુકામે પણ પોતે પધાર્યા હતા.

સને ૧૮૮૭ ની સાલમાં નામદાર મહારાણીજી વીક્ટોરીઆજીની જયબીલીના વર્ષમાં નામદાર સરકારે માહારાજ સાહેબને નાઈટ, કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆનો માનવંતો કીતાબ આપ્યો હતો.

આ કીર્તિને આપવાની વીધી અમદાવાદ મુકામે તા.૧૬-૧૨-૧૮૮૭ ના રોજ મુંબાઈના નામદાર ગવર્નર લોર્ડ રે સાહેબના હાથ નીચે થઈ હતી.

આ માહારાજ કેસરીસીંહજી સાહેબને વિદ્યાનો ધણોજ શોખ હતો. અને વિદ્યાના ઉત્તેજનાથે રકુલોમાં, કેલેજોમાં, કલોમાં તેમજ ઘણા જાહેર અને ખાનગી ફંડોમાં પોતાની ઉદારતા દર્શાવી સારી રકમોની બક્ષીસો આપી હતી.

આ માહારાજ સાહેબ સ્વભાવે શાન્ત, વીચારવંત, યુશિલ અને ખુદીશાળી હતા. તેઓશ્રીએ ઈંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, મારવાડી ભાષાઓનું સારૂ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું પોતાને વાંચનનો ધણોજ શોખ હતો તેથી ધર્મશાસ્ત્ર યોગેશ્વર પુરાણ, ન્યાય, વૈદીક, વીગેરેના ઉત્તમ ઉત્તમ ગ્રંથોની એક ઉત્તમ લાયબ્રેરી રાજ્યમહેલમાં સ્થાપી હતી તેમજ ઇડર શહેરના વચ્ચેવચ્ચ એક મોટો સુંદર ટાવર બંધાવી શહેરની પ્રજામાં વિદ્યાનો શોખ વધે તે સાહે તેમાં લાયબ્રેરી સ્થાપી તેનું નામ વુડ-હાઉસ લાયબ્રેરી રાખવામાં આવ્યું હતું કે જે લાયબ્રેરી હાલપણ ચાલે છે.

આ માહારાજ સાહેબે જવાનવીલાસ મહેલ બંધાવ્યો હતો તેમજ ઇડરના કંડ ઉપર ફેરીસવોર્ડ નામનું દવાખાનું બંધાવ્યું હતું અને ઇડરના ટાવર પાસે પોતાના માતૃશ્રીના નામે જીજ્ઞાગર્લ સ્કૂલનું મકાન બંધાવી તેમાં સ્કૂલ ખોલવામાં આવી હતી.

આ માહારાજ સાહેબે રાજકોટ રાજકુમાર કેલેજમાં પ્રીન્સી-

પાલ મેકનોટન સાહેબ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેઓ સાહેબનું નામ કાયમ રાખવા માટે ઇડર શહેરના ધુલેટા દરવાજાની બહાર એક સ્કૂલનું મકાન અંધાવી તેનું નામ મેકનોટન હાઇસ્કૂલ રાખવામાં આવ્યું હતું.

આ શાવાય પોતે આગળગીયા દેવાલયો જળાશયો વીગેરેનો પણ ઘણો સુધારો કર્યો હતો.

આ માહારાજ સાહેબે પ્રજાના સુખાર્થે વડાલી અદમદનગર અને સખલપુરમાં દવાખાનાં ઉઘાડ્યાં હતાં, અને પ્રજા ઉપર ટ્રાન્ઝીટ (રાહદારી ટાંણ) નામનો કર કાઢી નાંખ્યો હતો.

માહારાજ કેસરીસીંહજી સાહેબ ઘણાજ આસ્તીક અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા. તેઓશ્રીએ ઘણા દેવસ્થાનોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો હતો. તેઓશ્રી વિશેષ કરીને વદલભાચાર્ય પંથને એટલે વંજીવી સંપ્રદાયને પ્રેમપૂર્વક માનતા હતા. તેમણે એ સંપ્રદાયનું એક મંદીર પણ રચાવનું કરી પોતે જાતે તેમાં સેવાપુજા કરતા હતા.

આ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ ગદવાડા જીલ્લામાં હતો તેની વહેંચણી કરાવી તેના બદલામાં ખીજા ગામોનો સાટો બદલો આ માહારાજ સાહેબના વખતમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

માહારાજ કેસરીસીંહજી સાહેબનો ૩૯ વરસની ભર યુવાવસ્થામાં સંવત ૧૯૫૭ ના ફાગણ સુદી ૨ તા. ૨૦ ફેબ્રુવારી સને ૧૯૦૧ના રોજ પ્રાતઃકાળમાં કૈલાસ વાસ થયો હતો.

માહારાજ શ્રી કેસરીસીંહજી સાહેબને જ રાણીઓ તથા ૧ પડદાયત મલી સાત હતાં તેમાં ભટ્ટીઆણીજી ઓસીઆના નાના તથા મોટા ચાવડીજી સાખલવડના, ચુવાંણજી મુડેડીના ઝાલીજી ધ્રાંગધ્રાના અને વીરપુરીજી જનોડના કરીને જ રાણીઓ હતી આ પૈકી રાણીજી

ચુવાણુજી એ બે બાઈજી અને એક કુંવરનો જન્મ આવ્યો હતો તે પૈકી બાઈજી એક નાનપણમાં જ દેવલોક થઈ ગયા હતા અને બીજા બાઈજીલાલ નંદકુંવરજી કે જેમનું લગ્ન લીંબડીના ઠાકોર સાહેબના કુંવર દીગ્વીજયસીંહજી સાહેબ સાથે સને ૧૯૧૦ ની સાલમાં કરવામાં આવેલ છે.

માહારાજ કૃષ્ણસીંહજી—માહારાજ કેસરીસીંહજી સાહેબ દેવલોક થયા તે વખતે તેમની પછવાડે ગાદી ઉપર બેસનાર કુંવર નહોતો પરંતુ રાણીજી ચુવાણુજીને ગર્ભ હોવાથી પ્રસવ થતાં સુધી રાજ્યનો વહીવટ નામદાર બ્રીટીશ સરકારે પોતાના હાથમાં રાખી “માહારાજ સ્વસ્થાન ઇડર” એ નામથી વહીવટ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો હતો અને બાદ તા. ૪ માહે ઓક્ટોબર સને ૧૯૦૧ ના રોજ રાણીજી ચુવાણુજીએ પુત્રનો જન્મ આપવાથી તેમનું નામ કૃષ્ણસીંહજી રાખવામાં આવ્યું હતું અને તે દીવસથી રાજ્યનો વહીવટ માહારાજ કૃષ્ણસીંહજીના નામથી ચલાવવામાં આવ્યો હતો પરંતુ થોડીજ મુદતમાં એટલે તા. ૩૦-૧૧-૧૯૦૧ ના રોજ બાહારાજ કૃષ્ણસીંહજીએ પણ કૈલાસવાસ કરવાથી રાજ્યમાં ઘણોજ શોક ફેલાઈ ગયો હતો અને રાજ્યનો કારોબાર પાછો નામદાર બ્રીટીશ સરકાર હસ્તક રાખવામાં આવ્યો હતો.

માહારાજ પ્રતાપસીંહજી—માહારાજ કેસરીસીંહજીના પુત્ર માહારાજ કૃષ્ણસીંહજીનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયાથી ઇડર રાજ્યના વારસ. માટે નેત્રપુરથી માહારાજ જલ્લીલમસીંહજી, કે જે માહારાજ તખ્તસીંહજીના નાના કુંવર હતા તેમણે, તથા માહારાજ જોરાવરસીંહજીના કુંવર ફતેહસીંહજી, તથા માહારાજ કીશોરસીંહજીના કુંવર માહારાજ ઉરજીસીંહજી, તથા સુવરમાહારાજ જગતસીંહજી તથા

માહારાજ તખ્તસીંહજી સાહેબના બીજા પુત્ર માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબ એ બધા તરફથી નામદાર ગવર્મેન્ટ સરકારમાં પોત પોતાના હક બાબત ચરજ કરવામાં આવી હતી તેમાં બીજા બધાની ચરજ ના મંજુર થઇ હતી અને માહારાજ આણંદસીંહજીના પુત્ર શીવસીંહજીના પાટવીપુત્ર લવાનીસીંહજીની શાખા-માહારાજ કૃષ્ણસીંહજીના દેવલોક થયાથી અંધ પડવાથી માહારાજ શીવસીંહજીના બીજા પુત્ર માહારાજ સગ્રામસીંહજીની શાખામાં માહારાજ તખ્તસીંહજીના પુત્ર માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબ ખરા હકદાર હોવાનું સાબીત માની ઇડર રાજ્યની ગાદીના વારસ ઠરાવી ઇડરની ગાદી તેમને સોંપવા હુકમ કર્યાથી નામદાર શ્રી માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબ સંવત ૧૯૫૮ ના માહા શુદ્ધ ૪ પરંત વર્સેતપંચમી રવીવાર તા. ૧૨ માહે ફેબ્રુવારી સને ૧૯૦૨ ના રોજ ઇડરની ગાદી ઉપર બીરાજ્યા હતા.

માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબનો જન્મ સંવત ૧૯૦૨ ના મારવાડી કારતક વદી ૬ મંગળવાર તા. ૨૧ માહે ઓકટોબર સને ૧૮૪૫ ના રોજ થયો હતો.

માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબ બાળપણથીજ શુરવીર હતા બહાદુર હતા તેઓશ્રી અંદુક લગાવવાના કામમાં, ઘોડાની સ્વારીના કામમાં અને પોલોના ખેલમાં એવા નો કુશળ હતા કે તેમની બરોબરી કરનાર ઘણા ઓછા હતા.

માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબે રાજ્યવહીવટ વીગેરેનું ઉત્તમજ્ઞાન જ્યપુરના નામાંકીત માહારાજ શ્રી રામસીંહજી સાહેબ પાસે સને ૧૮૭૫ થી સને ૧૮૭૮ સુધી રહી સારી રીતે લીધાથી સને ૧૮૭૮ ની

સાલમાં જોધપુરના માહારાજ શ્રી જસવંતસીંહજી સાહેબે જોધપુર રાજ્યના પ્રાઈમમીનીસ્ટરના માનવંતા હોદ્દા ઉપર માહારાજશ્રીને મુકરર કર્યા હતા. એજ સાલમાં નામદાર બ્રીટીશ સરકારે સીં એસ. આઈ નો માનવંતો કરીતાજ માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબને અર્પણ કર્યો હતો.

સને ૧૮૭૮ માં નામદાર બ્રીટીશ સરકારે લોર્ડ ચેમ્બર લેની કાબુલ મીરાતમાં માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબનો નીમ કર્યો હતો અને એજ સાલમાં માહારાજશ્રીને “નાઈટ હુડ” અને એરડર એફ ધી સ્ટાર એફ ઇન્ડીઆનો કરીતાજ બક્ષ્યો હતો.

સને ૧૮૮૭ માં નામદાર માહારાણીજી વીક્ટોરીઆજીની જ્યુબીલી ઉત્સવ પ્રસંગે માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબે ઇંગ્લેડ જવા તૈયારી કરી રાજપુતાના માહારાજઓ અને રાજ્યવંશીઓમાં યુરોપની મુસાફરીની પહેલ માહારાજએજ કરી હતી. આ પ્રસંગે માહારાજ શ્રી જસવંતસીંહજી સાહેબે માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબને “માહારાજ ધીરાજ” નો ખીતાબ આપ્યો હતો.

નામદાર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ જ્યારે પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ નરીકે હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ પધાર્યા હતા ત્યારે માહારાજશ્રીને પોતાના એ. ડી. સી. નીમ્યા હતા. અને જ્યારે માહારાજ સાહેબ જ્યુબીલી પ્રસંગે વીલાયત પધાર્યા ત્યારે નામદાર બ્રીટીશ સરકારે લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલના માનવંતો કરીતાજ આપ્યો હતો.

સને ૧૮૬૫ ની સાલમાં જોધપુરના નામદાર માહારાજ જસવંતસીંહજી સાહેબ દેવલોક થયા ત્યારે તેમના માહારાજ કુવર માહારાજ સરદારસીંહજી સાહેબ નહાની ઉંમરના હોવાથી જોધપુર રાજ્યનો તમામ વહીવટ બ્રીટીશ સરકારે માહારાજ કુવર લાયક ઉંમરના થાય

ત્યાંસુધી માહારાજશ્રી પ્રતાપસીંહજી સાહેબને રીજન્ટ તરીકે સોંપ્યો હતો.

સને ૧૮૯૭ ની સાલમાં નામદાર માહારાજશ્રી વીક્ટોરીઆ-જીની ડાયમંડ જ્યુબીલીના શુભ ઓચ્છવમાં ભાગ લેવા માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબ ઈંગ્લેંડ પધાર્યા હતા અને આ વખતે નામદાર બ્રિટીશ સરકારે ખાસ રાજને આપવામાં આવે છે તે—નાઈટ ગ્રેન્ડ કમાન્ડર ઓફ ધી મોસ્ટ એઝન્ડેડ ઓરડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆનો ખેતાબ બક્ષ્યો હતો અને એજ પ્રસંગે કેમ્બ્રીજની યુનિવર્સિટી એ માહારાજશ્રીને “ડોક્ટર ઓફ લૉઝ” (એલ. એલ. ડી) નો ખેતાબ અરપણુ કર્યો હતો.

સને ૧૮૯૭ માં હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફની સરહદ ઉપર કાબુલી મુસલમાનોએ બળવો ઉઠાવ્યો અને સરહદને નુકસાન કરવા લાગ્યા એ પ્રસંગે નામદાર બ્રિટીશ સરકાર તરફથી એ બળવો શાંત પાડવા જનરલ ઍબીસ સાહેબના સ્ટાફમાં માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબને દાખલ કરીએ સરહદ ઉપર મલમદ કંટ્રીમાં મોકલ્યા હતા અને તે નોકરી અને વફાદારીથી નામદાર બ્રિટીશ સરકાર ધણાજ સંતોષ પામી માહારાજ સાહેબને પુરા કરનલ બનાવ્યા હતા. બાદ બીજી વખતે “તેરાલ” નો બળવો શાંત કરી દેવાના કામમાં જનરલ સર વીલીયમ લોકહાર્ટના ઍક્સટ્રા ઍડીકાંગ તરીકે નીમી માહારાજ સાહેબને મોકલ્યા હતા. આ લડાઈમાં માહારાજશ્રીને ગેળા વાગી હતી અને પોને ધાયલ થયા હતા તો પણ દરકાર કરી નહોતી. આ કામથી નામદાર બ્રિટીશ સરકાર ધણાજ સંતોષ માની માહારાજશ્રીને “સી. બી” નો માનવંતો કીતાબ બક્ષ્યો હતો.

આ વાતને થોડી મુદત થઈ નહોતી એટલામાં ચીનમાં બળવો

ઉડ્યો એ બળવો શાંત કરવા બ્રિટીશ સરકારે જોધપુર રસાલાના છસો ઘોડાઓ સાથે માહારાજશ્રીને ચીનમાં મોકલ્યા હતા અને પોતે નામદાર ગવર્નર સરકારની નોકરીમાં છસો ઘોડાઓ સાથે ખરમહીના સુધી ચીનમાં રહી બળવો સમાવી દીધો હતો. આથી માહારાજશ્રીની બહાદુરી અને વફાદારીથી નામદાર બ્રિટીશ સરકારે સંતોષ પામી માહારાજશ્રીને “કે. સી બી” નો ખીતાબ અર્પણ કર્યો હતો.

તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૨ સંવત ૧૯૫૮ ના માહશુદી ૮ વસંતપંચમીના દીવસે પોતે ઇડરની ગાદી ઉપર બીરાજમાન થયા હતા. પછી ઓગષ્ટ ૧૯૦૨ માં નામદાર શહેનશાહ સમમ એડવર્ડના કેરોનેશન મોહોત્સવ પ્રસંગે માહારાજ સાહેબ પોતે માહારાજ કુમાર દોલતસીંહજી સાહેબ સાથે ઇંગ્લેંડ પધાર્યા હતા તે વખતે માહારાજ સાહેબને એ. ડી. સી. ટુ. હીજ ઇમ્પીરીયલ મેજેસ્ટી એડવર્ડ ધી સેવન્થ કીંગ એન્ડ એમ્પરરના માનવંતા કીતાબ સાથે મેજર જનરલનો હોદ્દો આપ્યો હતો.

આ રાજ્યમાં રાજ્યનાજ એક ગામથી બીજે ગામ કંઈ પણ ચીજ લઈ જવામાં આવતી તેના ઉપર દાંણ લેવામાં આવતું આથી રૈયતને ઘણીજ મુશીબત વેઠવી પડતી તે લકીકત માહારાજશ્રીએ ખ્યાનમાં લેઈ સને ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલથી રોટની અંદર અંદરનું દાંણ લેવાનું માફ કરી રૈયતને ઘણોજ ઉત્તમ લાભ આપ્યો હતો. તેમજ આ રાજ્યની નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી શ્રી લેવામાં આવતી તે તા. ૧૯ એપ્રિલ સને ૧૯૦૫ થી માહારાજશ્રીના જન્મોત્સવના પ્રસંગે માફ કરી કેળવણીનો ઉત્તમ પ્રચાર થવા માટે મફત કેળવણી આપવાનો હુકમ કર્યો હતો.

હાલના નામદાર શહેનશાહ બાહાદુર પંચમ બેગ્ગ જ્યારે સને ૧૯૦૫ ની સાલમાં હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ પધાર્યા હતા ત્યારે માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબ આખા હિંદુસ્તાનની મુસાફરીમાં સાથેજ રહ્યા હતા.

સને ૧૯૧૧ ની સાલમાં જ્યારે જોધપુરના મહારાજ સરદાર-સીંહજી સાહેબનો સ્વર્ગવાસ થયો તે વખતે મહારાજ સુમેરસીંહજી-સાની બાબાવસ્થા હોવાથી માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબ માહારાજકુમાર દોલતસીંહજી સાહેબને ધડર રાજ્યનો કુલ કારભાર સંપૂર્ણ પછે સોંપી ધડરની ગાદી ઉપર તા. ૨૧ જુલાઈ સ. ૧૯૧૧ ના રોજ રાજ્યતિલક કરી પોતે જોધપુર સ્ટેટના રીજન્ટ તરીકે જઈ રહ્યા હતા તેજ સાલમાં સામ્રાટ પંચમબેગ્ગના રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવ ઉપર પોતાને ઓક્સફર્ડ યૂનીવર્સિટી તરફથી ડી. સી. એલ. ની ઉપાધી અર્પણ કરવામાં આવી હતી ત્યારબાદ સને ૧૯૧૨ ની સાલમાં દીલ્હી દરબાર વખતે પોતાને જી. સી. બી. એ. નો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો.

સને ૧૯૧૪-૧૫ માં યુરોપમાં થયેલ મહાયુદ્ધમાં પોતે જોધપુરના મહારાજ સુમેરસીંહજી સાહેબ સાથે ફ્રાન્સના રણક્ષેત્રમાં પધાર્યા હતા ત્યાંથી પાછા હિંદુસ્તાન પધારી મહારાજ સુમેરસીંહજી સાહેબને જોધપુર રાજ્યનો પૂર્ણ રાજ્યકારભાર સોંપી પાછા યુરોપ યુદ્ધમાં પધારી-ગયા હતા ત્યાં તા. ૧-૧-૧૯૧૮ ની સાલમાં પોતાને કે. જી. બી. નો ખીતાબ મળ્યો હતો. જ્યારે તા. ૩ ઓક્ટોબર સને ૧૯૧૮ ના રોજ જોધપુર માહારાજ સુમેરસીંહજી સાહેબનો ભરપૂરવાસ્થામાં સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તે માહારાજને પુત્ર સંતતી ન હોવાથી અને તેમના ભાઈ

ઉમેદસીંહજી સાહેબ બાલ્યવસ્થાના હોવાથી માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબ ફરીથી યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પાછા જોધપુર પધારી જોધપુર સ્ટેટના રીજન્ટ તરીકે અધીકાર રાખ્યો હતો.

આ માહારાજ સાહેબનો વિ. સ. ૧૯૭૯ ના ભાદરવા સુદી ૧૩ તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૨ ના રોજ ૭૬ વર્ષની અવસ્થામાં હૃદય અંધ પડવાથી અચાનક સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો હતો.

માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબ વીર સાહસી અને ચતુર પુરુષ હતા. ગવર્નેન્ટ સરકારની પોતે તનમનથી જીંદગી પર્યંત સેવા ઉઠાવી હતી તેથી નામદાર સરકારથી પોતાને જાતને માટે ૧૭ સત્તર તોપોનું માન આપવામાં આવ્યું હતું.

માહારાજ દોલતસીંહજી સાહેબ—જોધપુરના માહારાજ તખ્તસીંહજી સાહેબના પુત્ર અને માહારાજ સર પ્રતાપસીંહજી સાહેબના નાનાભાઈ માહારાજ ભોપાલસીંહજી સાહેબના જેષ્ઠ પુત્ર માહારાજ દોલતસીંહજી સાહેબ છે. પોતાનો જન્મ સંવત ૧૯૩૫ ના વશાખ સુદી ૧૧ ઇ. સ. ૧૮૭૮ તા. ૧૩ મે ના રોજ થયો છે. આ માહારાજ સાહેબની બાલ્યવસ્થાથી માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબનો તેઓ ઉપર પ્રેમ હોવાથી પોતાની પાસે રાખી દરેક વિદ્યામાં કુશળતા આપી હતી. પોતે અજમેર મેઝોકોલેજમાં વીદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી જોધપુર સ્ટેટમાં મીલીટરી સેક્રેટરીની ઉચ્ચ પદવી ધારણ કરી હતી. જ્યારે ૧૯૦૨ ની સાલમાં માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબ ઇડરની ગાદી ઉપર આવી બીરાજ્યા ત્યારે આ માહારાજ સાહેબને પોતે સાથે લાવી દત્તકપુત્ર તરીકે સ્થાપીત કર્યા હતા. આ વખતે માહારાજ સાહેબની ૨૫ પચીસ વર્ષની અવસ્થા હતી આજ વર્ષમાં શહેનશાહ એડવર્ડ સમ્રાટના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે પોતે માહારાજ કુમાર ઇડરસ્ટેટ તરીકે વીલાયત પધાર્યા હતા અને ત્યાં પોતાને દાલના નામદાર શહેનશાહ

બાહાદુર કે જોઓ તે વખતે પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ હતા તેમના એ. ડી સી. ની ઉચ્ચ પદવી આપવામાં આવી હતી.

માહારાજ પ્રતાપસીંહજી સાહેબના રાજ્યકારભારમાં રાજ્યકારો-બારની લગભગ માહારાજ દોલતસીંહજી સાહેબના હસ્તક હતી અને પોતે રાજ્યનું તમામ કામકાજ કર્તા હતા.

સને ૧૯૧૧ ના જુન માસમાં પોતે નામદાર શહેનશાહ પંચ-મજ્નેજીના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે વિલાયત પધાર્યા હતા અને ત્યાંથી પાછા પધાર્યા બાદ પોતે તા. ૨૧ જુલાઈ સ. ૧૯૧૧ ગુજરાતી સં. ૧૯૬૭ ના અસાડ વદી ૧૦ ના દીવસે ઇડર રાજ્યની ગાદી ઉપર રાજ્યનિલક બીરાજ્યા હતા. સને ૧૯૧૨ ની સાલમાં જ્યારે નામદાર શહેનશાહ પંચમજ્નેજીના રાજ્યાભિષેક દીલ્હી થયો ત્યારે પોતે તેમાં પધાર્યા હતા. બાદ સને ૧૯૧૪ ની સાલમાં યુરોપમાં મહાન વિગ્રહ થયો તે વખતે પોતે લેફ્ટેનેન કર્નલ તરીકે ઇજ્જતની કમાન્ડમાં લડાઈમાં પધાર્યા હતા. નામદાર સરકારથી આ માહારાજ સાહેબને કે. સી. એસ. આઈ. એટલે નાઇટ કમાન્ડર ઑફ ધી મોસ્ટ એગ્જં-લેન્ટ એરડર ઑફ ધી સ્ટાર ઑફ ઈન્ડીયાનો માનવંતો ખીતાબ સને ૧૯૨૦ ની સાલમાં અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે.

નામદાર માહારાજ સાહેબ શાન્ત સ્વભાવના ધૈર્યવાન ઉદાર-વૃત્તિના અને ગુણગ્રાહક છે. સ્વામધર્મીપણે ઉઠાવેલી સેવાની કદર કરનાર છે.

નામદાર માહારાજ સાહેબને ત્રણ પુત્ર અને છ પૌત્ર છે. પુત્રમાં યુવરાજ માહારાજકુમાર શ્રી હીમતસીંહજી સાહેબ, દ્વિતીય માહારાજ-કુમાર શ્રીમાનસીંહજી સાહેબ તથા તૃતીય માહારાજ કુમાર શ્રીમદન-સીંહજી સાહેબ છે. પૌત્રમાં ભમરજી શ્રીદક્ષજીતસીંહજી સાહેબ, છોટા

ભમરજી શ્રીઅમરસીંહજી સાહેબ છે બન્ને શ્રીમાહારાજ કુમારશ્રી હીમત-
સીંહજી સાહેબના પુત્ર છે અને ભમરજી ઉમેદસીંહજી, બનેસીંહજી,
હરીસીંહજી, અને નરપતસીંહજી આ ચાર દ્વિતિય માહારાજ કુમાર
શ્રીમાનસીંહજી સાહેબના પુત્ર છે.

નામદાર માહારાજ સાહેબને એક કુંવરી નામે બાઇજીલાલ
તેજકુંવરજી સાહીબા છે તેમના લગ્ન બરવાંણીના માહારાણાજી શ્રીરણુ-
જીતસીંહજી સાહેબ સાથે કરવામાં આવ્યા હતા. તે બરવાંણી માહારા-
ણા સાહેબ હાલમાં દેવલોક પામ્યા છે બાઇજીલાલશ્રીને બે પુત્ર
તથા બે કન્યાઓ છે. રાજ્ય ગાદીના વારસ માહારાજ બાઇજીલાલ
સાહેબના પુત્ર છે.

માહારાજ કુમાર હીમતસીંહજી સાહેબ—યુવરાજ શ્રી
માહારાજ કુમારશ્રી હીમતસીંહજી સાહેબનો જન્મ સંવત ૧૯૫૬ ના
ભાદરવા વદી ૧૩ ઈસ્વીસન ૧૮૯૯ ના સપ્ટેમ્બર મહીનાની બીજી
તારીખે થયેલો છે. પોતે અજમેર મેયોકોલેજમાં અભ્યાસ કરી પ્રથમ
નંબરે ડીપ્લોમા મેળવેલો છે. પોતે વિદ્યાવિલાસી, ધૈર્યવાન અને
ઉદાર વૃત્તિના છે. પોતાના બન્ને કુમાર દ્વંજીતસીંહજી તથા અમર-
સીંહજી અજમેર મેયોકોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરે છે.

માહારાજ કુમાર માનસીંહજી સાહેબ—માહારાજ કુમાર
શ્રીમાનસીંહજી સાહેબ (લાલસીંહજી સાહેબ) નો જન્મ સંવત ૧૯૬૩
ના અસાડ સુદ ૫ પાંચમ તા. ૨૬-૬-૧૯૦૬ ના રોજ હીમતનગર
મુકામે થયો છે પોતે ઘણાજ વિદ્યાપ્રેમી છે અને પાઠશાળા તથા
સ્કુલોમાં પોતે વખતોવખત યથાયોગ્ય દાન પ્રદાન કરે છે. પોતે હાલ
ઈડર સરપ્રતાપ ઇન્ડસ્ટ્રીના કમાન્ડન્ટ તરીકેનું કામ કરે છે. તેઓ

શ્રીને લમરજી શ્રીક્રિમેદસીંહજી, બનેસીંહજી, હરીસીંહજી, તથા નરપત-
સીંહજી એ પ્રમાણે ચાર પુત્ર છે.

મહારાજા કુમાર શ્રીમદનસીંહજી સાહેબ—માહારાજા
કુમાર મદનસીંહજી સાહેબનો જન્મ સંવત ૧૯૬૮ ના મારવાડી ફાગણ
કૃષ્ણપક્ષ ૨ તા. ૪-૨-૧૯૧૨ ના રોજ હીમતનગર મુકામે થયો
છે. પોતે ધણાજ સાહસી, ઉદ્યોગી, હુન્નરકળાપ્રત્યે પ્રીતી રાખ-
નાર એવા ઉત્તમ ગુણો ધરાવનાર છે. પોતે થોડો વખત રાજકોટ રાજ-
કુમાર કોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે પધારી આવ્યા છે. હાલ પોતે
હાઉસહોલ્ડ કંટ્રોલરના માનવંતા હોદ્દાપર છે.

આ રાજ્યના જગીરદારોની હકીકત.

આ રાજ્ય તાબાના પેટા જગીરદારો છે તેના પાંચ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે જેમકે ભાયાત, સરદાર, ભોમીઆ, ઇનામી અને શેસાંણી.

ભાયાત—રાજ્યના ફટાયા ભાષાઓને જીવારકમાં જે જગીરો આપવામાં આવેલી તેમને ભાયાત કહેવામાં આવે છે. આવી જગીરો દાલ જે છે સુવર તથા દાવડ.

ઈડરના મહારાજ શીવસીંહજી સાહેબને, ભવાનસીંહજી, સગરામસીંહજી, જલમસીંહજી, અમરસીંહજી અને ઇંદ્રસીંહજી એ પ્રમાણે પાંચ કુંવરો હતા તે પૈકી માહારાજ સગરામસીંહજીને અહમદનગર, જલમસીંહજીને મોડાસા, અમરસીંહજીને આયડ અને ઇંદ્રસીંહજીને સુવર એ પ્રમાણે અનુક્રમે જગીરો મળી હતી.

અહમદનગર—અમનગરના માહારાજ સંગ્રામસીંહજી પછી માહારાજ કરણસીંહજી અહમદનગરની ગાદી ઉપર સંવત ૧૮૫૭ માં ખીરાળ્યા તેમને જે પુત્ર માહારાજ પ્રથસીંહજી તથા માહારાજ તખ્તસીંહજી હતા. માહારાજ કરણસીંહજી સં. ૧૮૯૧ ના માહા સુદ ૮ મ. સ. ૧૮૩૫ માં દેવલોક યયાથી તેમના પછી માહારાજ પ્રથીસીંહજી અમનગરની ગાદીએ બેઠા. પરંતુ મોડાસાના માહારાજ જલમસીંહજીને કંઈ પુત્ર સંતાન ન હોવાથી માહારાજ પ્રતાપસીંહજીને દત્તક લીધેલા પરંતુ તેમને પણ પુત્ર ન હોવાથી અમનગરથી માહારાજ પ્રથીસીંહજીને દત્તક રાખ્યાથી અમનગરની ગાદીએ તેમના નાના ભાઈ માહારાજ તખ્તસીંહજી ખીરાળ્યા. બાદ જોધપુર (મારવાડ) ના માહારાજ માનસીંહજી સાહેબને પુત્ર ન હોવાથી અમદનગરથી માહારાજ તખ્તસીંહજીને દત્તક લેઈ મારવાડની ગાદી ઉપર બેસાડ્યા તેથી

અમદનગરની જાગીર સંવત ૧૯૦૪ સને ૧૮૪૮ ની સાલમાં ઇડર રાજ્ય ભેગી ભેળવવામાં આવી.

મોડાસા—માહારાજ સીવસીંહજીના ત્રીજા પુત્ર માહારાજ જલમસીંહજી મોડાસાની ગાદી ઉપર બેઠા. તેમને ચાર કુંવરો થયા હતા પરંતુ તેઓ નહાનપણમાંજ ગુજરી ગયાથી અમદનગરથી માહારાજ પ્રતાપસીંહજીને દત્તક લીધા. પરંતુ પ્રતાપસીંહજીને પણ સંતાન ન હોવાથી ફરીથી અમદનગરથી માહારાજ પ્રથીસીંહજીને દત્તક લીધા પરંતુ માહારાજ પ્રથીસીંહજીને પણ પુત્ર સંતાન ન થવાથી તે જાગીર પણ ઇડર રાજ્ય ભેગી ભળી ગઈ.

આયડ—માહારાજ સીવસીંહજીના ચોથા પુત્ર માહારાજ અમરસીંહજીને આયડ જાગીર મળી હતી તેમને બે કુંવરો તથા બે બાઈજી થયા હતા. પરંતુ કુંવરો નહાનપણમાંજ ગુજરી જવાથી બાઈજીલાલને ઇડર લાવવામાં આવ્યા અને આયડ જાગીર ઇડર રાજ્ય ભેગી ભળી ગઈ.

સુવર—માહારાજ સીવસીંહજીના પાંચમા કુંવર ઈંદ્રસીંહજી કે જેઓ આંખે અખમ હતા તેમને સુવર જાગીર મળી હતી તેમના વંશમાં હાલ સુવર જાગીર ઉપર માહારાજશ્રી ઉદેસીંહજી છે.

દાવડ—દાવડ જાગીર સુવર માહારાજ ઈંદ્રસીંહજીના ત્રીજા પુત્ર સરદારસીંહજીને મળેલી છે આ જાગીર ઉપર હાલ માહારાજ કીશોરસીંહજી છે.

સરદાર—માહારાજ આણંદસીંહજી તથા રાયસીંહજી જોધપૂરના માહારાજથી છુટા પડી વખે નીકળ્યા તે વખતે મારવાડના કેટલાક જાગીરદારો તેઓની સાથે રહ્યા અને ઇડર રાજ્ય હસ્તગત કરવા સાર માહારાજશ્રીની જેમણે તનમનથી નોકરી ઉઠાવી હતી તે સરદારોને તથા તેમના વંશજો વીગેરેને રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારીથી તથા શ્યામ ધરમા-

ધર્થી વર્તવા અને નોકરી કરવાની શરતે જમીનજગીરો આપવામાં આવી તેમને મારવાડી સૂરદારના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આવા મારવાડી સૂરદારોની હાલ નીચે મુજબની ખાંપો આ રાજ્યમાં છે.

ચાંપાવત, કુપાવત, જોધા, જેતાવત, ઉદાવત, ચહુવાંણ, ચાવડા, મેડતીયા, ભાટી, સીસોદીયા, રડમલાવત, સોનગરા, હાડા, સોલંકી અને શોભાવત, ચાંપાવત ખાંપમાં, ચાંદરણી, ટીટોઇ, વાંકાનેર, વીરપુર, મેટાલી, ચીખોડા, અને વાસણ એ સાત જગીરો છે.

કુપાવતખાંપની—કુકડીયા, ઉડણી, નેતરાંમલી, શીકકા, વડીઆ-વીર અને મણીપોર એ છ જગીરો છે.

જોધાખાંપની—મેઢાસણ, સીણાવાડ, વાંટડા કરણપુર એ ૩ જગીરો છે.

જેતાવતખાંપની—ગાંડીઓલ, મેઘ, અંકલા, જેઝવા, અને સીલવાડ એ પાંચ જગીરો છે.

ઉદાવતખાંપની—ભાંણપુર, ચુડલા એ બે જગીરો છે.

ચહુવાંણખાંપની—મુડેટી, ગોતા, હાથરવા, મલાસા, બોલુદરા એ પાંચ જગીરો છે.

ચાવડાખાંપની—સામલવાડ એક જગીર બે ભાગની છે.

મેડતીયાખાંપની—દોલગઢ એક જગીર છે.

ભાટીખાંપની—ભુતીઆ, મુનાઇ, ટોરડા અને મુલોજ એ ચાર જગીરો છે.

સીસોદીયાખાંપની—પુનાસણ, ઉઝ, ભુતાવડ, અને ટોરડા એ ચાર જગીરો છે.

રડમલાવતખાંપની—કોટડા, મસાલ, એ બે જગીરો છે.

સોનગરાખાંપની—બોલુદરા એક જગીર છે.

હાડાખાંપની—વદલાવાંટા એક જગીર છે.

શાલંકીખાંપની—વાસણ એક જગીર છે.

સોલાવતખાંપની—માંકડી એક જગીર છે.

ભૂમીઆ જગીરદાર—ઇડરની માદી ઉપર રાઠોડ વંશના પહેલા રાજકર્તા રાવ સોનગજી ન્યારે સોમેત્રા ગામથી ઇડર આવ્યા અને ઇડરના તે વખતના ભીલરાજ સામળીયા સોદને મારી રાજ્ય કબજે લીધું તે વખતે જે જે સરદારોએ રાવ સોનગજીની નોકરી બજાવી તેમને તથા તેમના વંશજને રાવ સોનગજીએ તથા તે પછીના ઇડરના રાવોએ જગીરો આપી હતી તે પૈકીની હાલ જે જગીરો છે તે તથા ભીલ રાજ સાંમલીઆ સોદના વખતમાં જે ભીલ ઠાકર-ઠાઓને જે જગીરો અપાઇ હતી તે પૈકી જે જગીરો હાલ કાયમ છે તે જગીરોના જગીરદારોને ભૂમીઆ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આવી જગીરો હાલનિચે મુજબના ખાંપની છે.

રાઠોડ, વાઘેલા, રેવર, સોલંકી, ડાભી, ખીઓલા, વંશ, રણા, ભાટી, ચુવાંણ, માર, સીસોદીયા, મદવ, મકવાંણા, જડેચા, પુજારા, પગી, ખોખરીયા, ખાંટ, અને ગઢીઆ, એ રીતે છે.

રાઠોડ ખાંપમાં—પાલ, ^૧વેરાબર, ^૨પાહાલાટાકાટુકા, ^૩જુટેલી, ^૪વસાઇ, ^૫

સમલાપૂર, જુરેલી, ગાંભોઈ, ખોડમ, વાસણ, વાગડી, દામાવાસ,

લીભોઈ, ^૬કાબસુ, ^૭હાથરોલ અને ^૮સાહેબપૂર, ^{૧૦}એ જગીરો ^{૧૧}છે ^{૧૨}

આમાં કેટલીક જગીરો ભાગીલી છે.

વાઘેલા ખાંપમાં—પોશીના, ^૧દેરોલ, ^૨ખેરોજ, ^૩ગઠા, ^૪ડોભાડા, ^૫પરોયા, ^૬

આગીઆ, રૂદ્રમાલા, વરતોલ, વીખરણ, નાકોજ એ રીતે જગીરો

છે. આમાં કેટલીક જગીરો ભાગીલી છે. ^૭^૮^૯^{૧૦}^{૧૧}

રેવર ખાંપમાં—ઘોરવાડુ, મોરકુંગરા, સુદરપુર, વાંટડા, એ જાગીરો છે.

સોલંકી ખાંપમાં—મોટી મોરી એકજ જાગીર છે.

ડાલી ખાંપમાં—કુસકી, રૂદરડી, ભેટાલી, એ ત્રણ જાગીર છે.

બીઓલા—ગેંડ, વાંકાટીઆ એ બે જાગીર છે.

વંશ—સરવણા.

રણા—ધંબોલીઆ, રોધરા.

ભાટી—લાંક.

ચુવાંણુ—નાંદીશણુ, આશરોડીયા.

મારૂ—સુનક.

સીસોદીયા—નાની બેખાર, મોટી બેખાર.

જાદવ—ધારાપર.

મકવાંણા—કઠવાડીઆ .

જાડેયા—જાલીઆ, દેવનીમોરી, દહેગામડા, સામેરા, કારછા, વેણુ-
પુર, વણજર.

પુખરા—વગડો.

પગી—છલાઉ.

બોખરીયા—રેદ્દાવાડા.

ખાંટ—બેડજ

ગઢીઆ—ગઢા, મુસાર.

ઉપર મુજબ ભોમીઆ જાગીરો છે તેમાં કેટલીક જાગીરોમાં
રાજ્ય લાગ છે એટલે ભાગીલી જાગીરો ગણાય છે.

જાહેર ખબર.

ઈડર રાજ્યની ભૂગોળ—આ પુસ્તક સંસ્થાન ઈડરની રકુ-લોમાં ટેક્ષણુક તરીકે ચલાવવા તથા ઈનામ અને લાઘ્યેરીમાં રાખવા મંજૂર થયેલ છે કિંમત દર ૧ પ્રતના રૂ. ૦-૩-૦ ત્રણ આના.

ઈડર રાજ્યનો ઇતિહાસ (પ્રથમ ભાગ) આ પુસ્તકમાં મહારાજા શ્રી ગંભીરસિંહજી સાહેબ સુધીની દફતર આપેલી છે અને તેમાં ઈડર રાજ્યની સ્થાપનાની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન દફતર તથા અનુક્રમે મહારાજાઓનાં ચારીત્રા તેમજ કરેલા પરક્રમે તથા તેમના સરદાર પટાવતોએ નિમકલવાલી અને વફાદારીથી ખતવેલી સેવાની દફતર તથા રાજ્યને લગતી તમામ મહત્વની બાબતો દાખલ કરવામાં આવેલી હોવાથી આ પુસ્તક ઈડરની છુટક દફતરવાળાં અને પુસ્તકો કરતાં વધારે ઉપયોગી છે અને આ ઐતિહાસીક દફતર ખડૂ ભાગે મનોરંજક વાર્તારૂપે વર્ણવેલી હોવાથી આ પુસ્તક જન-સમાજને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે તેની કિંમત પાકા પૂંદાની રૂ. ૬) છ રાખવામાં આવી છે.

ઈડર રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—આ પુસ્તક સંસ્થાન ઈડરની રકુલોમાં ટેક્ષણુક તરીકે ચલાવવા તથા ઈનામ અને લાઘ્યેરીમાં રાખવા મંજૂર થયેલ છે કિંમત દર ૧ પ્રતના રૂ. ૦-૧-૦.

પુસ્તકો સામટાં લેનારને આપવાનું કમીશન.

ઈડર રાજ્યની ભૂગોળ તથા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ એ પુસ્તકો ૨) બેની કીંમતથી રૂ ૧૦) દસ સુધીની કિંમતનાં સામટાં ખનારને સેંકડે દસ ટકા પ્રમાણે અને રૂ ૧૦) દસ ઉપરાંતનાં સાંખરીદનારને સેંકડે સાડાપાંચ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે. ૩) બેથી ઓછી કિંમતના પુસ્તકો ખરીદનારને કમીશન મળશે નહિ.

ઉપરના—પુસ્તકો મળવાનું ફેકાણું:—

ગાંધીદાસ જોગીદાસ રાજ્ય જોશી.

ઈડર રાજ્ય, મુ: હીંમતનગર-(મહાકાંડા)

